

Miniesszék VIII.

(2017)

Spira Veronika

Tartalomjegyzék

Fanni naplója	2
Andrzej Wajda: Emlékképek (2016)	45
A naptalan Kelet: Bauhaus Kabán	63
Ámos Imre kiállítás	68

Fanni naplója

I. Elhivatottság

Gyarmati Fanni talán **legnagyobb életteljesítménye** az a háttérbe húzódó, mégis állandóan jelen lévő szigorú tekintet, amellyel Radnóti halála után a költő recepcióját hét évtizedig szolgálta. **Féken tartotta a fabulálásra, önstilizálásra, önmitizálásra kész visszaemlékezőket**, elszántan, feladata tudatában túlélte valamennyiüket, esélyt sem adva az életmű hamis interpretációjára. Nyilvánosan semmit sem szólt, de ha kellett, rövid magánlevélben emlékeztette a tényektől elrugaszkodókat a valóságra. **Túl nagyot hazudni senkinek sem volt mersze**, mert **minden dokumentum**, kézirat, napló, levelezés, **az ő kezében volt**, és ő volt Radnóti életének legközvetlenebb és legteljesebb szemtanúja.

Honnan eredt, miből táplálkozott ez az erő és integritás? Abból a makacs elszánásból, amely 14 éves korától, Radnóttal való megismerkedésétől haláláig kísérte. **Életcélja volt, hogy Miklós nagy költő legyen**, a magyar líra legnagyobbjainak egyike. A cél nem teljesedhetett maradéktalanul a költő halálával, recepcióját, **hagyatékát épp olyan következetességgel szolgálta, mint az életmű megszületését**. Választott eszközei hatásosak voltak. Nem szerepelt a nyilvánosság előtt. Egyetlen Radnóti-ünnepségre, emléktábla- vagy szoboravatásra sem ment el („nem kívánok részt venni semmiféle parádében”, „ahhoz, hogy a Radnóti-verseket értsék és szeressék, nincs rám szükség.”), nem adott interjút (kivéve 1962-ben egy bori túlélőnek, György István újságírónak). Nem reflektált a nyilvánosság előtt a visszaemlékezésekre, csupán **Vas István Azután** című önéletrajzi regényének egy Radnóti megmentési kísérleteire vonatkozó részét helyesbítette 1988-ban a *Kortársban*, amelyben Vas azt a téveszmét hangoztatta, hogy Radnóti nem akart megmaradni:

Radnóti meg akart menekülni. Voltak körülötte közeli barátok, de rájuk nem számíthatott, mert – okkal vagy anélkül – ők a maguk veszélyeztetettségét érezték a legsúlyosabbnak. Lelkük rajta. Lehet-e vádolni őket ezért az emberi szubjektivitásért? (...) Ha valaki szinte

kézen fogva elkísérte volna egy biztos rejtekhelyre, (...) ez talán megmenthette volna, de ilyesmi számára nem adódott.

Legtöbbször azonban **magánlevélben** reagált azokra az írásokra, amelyek megítélése szerint valótlan állításokat tartalmaztak, például Radnóti halálát önkéntes áldozatvállalásnak mutatták be, vagy Fannit hibáztatták, amiért nem rejtette el a férjét. **Ortutay Gyulának** írta 1969-ben: „*Senki, de senki közületek erre kísérletet sem tett. (...) Nem gondolod, hogy így kellett volna fogalmaznod (...): >Miért is nem rejtettem el?<, ha már előhoztad az egészet.*” Vétkes történelemhamisításnak nevezi a mindenkori fasizmus javára azt a kifogást, hogy az üldözöttek nem akartak elbújni. Nem várta volna Ortutaytól „*a nagy politikus*”-tól az áldozat hibáztatás álságos módszerét. „*Hát csak egyszerű bújócska kérdése volt 1944 tavaszán, hogy életben marad-e valaki? Csak az pusztult el, aki nem vigyázott eléggé, ugyebár mindenki más megmaradhatott, mert volt hová, kihez elbújni.*”

A levelek hangneme nyers, egyenes, világos, célratörő. Vas Istvánnal, aki maga is üldözött volt, talán megengedőbb, mint a „növelő közösség”, a szegedi fiatalok jobb- és baloldallal egyaránt jó kapcsolatokat ápoló, befolyással bíró tagjával, Ortutayval.

Magatartásában a **szimbolikus gesztusoknak** is fontos szerepük volt, főként annak, hogy haláláig, 2014 februárjáig **ugyanabban a lakásban élt, ahova Radnótival költöztek házasságkötésüket követően**, 1935 augusztusában. A ház kapujában (Pozsonyi út 1.) és a lakás ajtaján (II. emelet 3.) **mindvégig a Dr. Radnóti Miklós felirat állt.** A lakásban mindaz változatlanul maradt (íróasztal, írógép, könyvek, képek stb.), amit a zsidótörvények, a háború, a fosztogatások, a dunai árvíz és a barátok emberi minősége megőrizni engedett. (Azt a Duna-parti raktárat, ahová **ládákba csomagolva 1944-ben Radnóti elmentette a könyveit, előbb kifosztották, majd elöntötte az árvíz.** Csupán azok a könyvei maradtak meg, amelyeket nem tartott fontosnak a lakásából elmenekíteni.) És a kis garzonlakás sem volt változatlan, bővült egy szobával a 60-as években.

Persze a barátok **Tolnai Gábortól Baróti Dezsőig és Ortutay Gyuláig** így is ferdítettek, kiszínezték eleget, de kevesebbet, mint Fanni szigorú tekintete nélkül tették volna. Fanni el is hidegült tőlük az évek során. Ugyanakkor jelentős szerepe volt egy valóban kiváló munkának, **Ferencz Győző Radnóti-monográfiájának** megszületésében (2005.). Részben azzal, hogy őrizte és gondozta Radnóti hagyatékát, naplóit, kéziratait, leveleit, részben azzal, hogy több mint tizenegy évig, **1935 februárjától 1946. szeptember 9-ig** maga is kisebb-nagyobb kihagyásokkal, **napi rendszerességgel vezette gyorsírásos naplóját.** A napló Radnóti abdai tömegsírban megtalált, a győri temetőben eltemetett, majd exhumált holttestének budapesti

újrategyészését követő napokig, harmincnegyedik születésnapjának másnapjáig tart. A napló szövegét (3,5 millió karakter) hosszú évek munkájával áttette gépbe, és megőrizte. Ez a hatalmas anyag **szinte napról napra rögzítette közös életük eseményeit.**

Emellett Fanni gondoskodott arról is, hogy a Radnóti-dokumentumok egy része megjelenhessen, így 1989-ben, amikor már nem sértett kortárs érzékenységet, **kiadta Radnóti naplóját.** Gondja volt arra is, hogy a halála után mind fizikai, mind szellemi értelemben *biztonságban legyen a hagyaték* a kutatás és a későbbi megjelentetés számára. Még életében a **Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárára hagyta a kéziratokat.**

Fanninak megvesztegethetetlenül éles szeme volt. Minden hamisságot, emberi gyengeséget azonnal észlelt, de biztos szemmel látta meg az igazi emberi minőséget is. A 90-es években őszinte bizalmon alapuló munkakapcsolatba került **Ferenc Győző** költő-irodalomtörténésszel, aki először az **Osiris** kiadó megbízásából **Radnóti Összes verseit és műfordításait** (1999) állította össze az eredeti kéziratok alapján (a bizalmat feltételezhetően erősítette, hogy Fanni a költő-kutató édesapját is jól ismerte a háború utáni vallás- és közoktatásügyi minisztériumból). Később Fanni lehetővé tette, hogy Ferenc Győző **megismerje a több mint egy évtizeden át vezetett naplóját, bepillantást nyerjen a levelezésükbe.** Így születhetett meg 2005-ben az említett **Radnóti-monográfia.** Rábízta saját **Naplója megszerkesztését és kiadását is.** Segített a jegyzetek összeállításában, a gyakran csak keresztnéven vagy becenéven említett szereplők azonosításában. A végrendeletében hivatalosan is rábízta a **Radnóti-hagyaték filológiai gondozását, valamint ő lett mindkettőjük irodalmi hagyatékának kijelölt kezelője.**

Ferenc Győző

Tudomásom szerint **Beck Judit**on kívül senkinek sem sikerült megkerülnie Fanni szigorú tekintetét. Beck Judit elég sokáig várt, hogy túlélje Fannit, bár ő volt az idősebb (1909-1995), a húga, Márta volt Fanni osztálytársa és barátnője (**Beck Márta** 1912-2002). Beck Judit Fanni szigorú tekintete és reflexiói nélkül szeretett volna előállni a maga verziójával a Radnóti-val folytatott szerelmi viszonyáról, és arról, hogy melyek azok a versek, amelyek neki szólnak. Mivel nem tudta kivárni, hogy túlélje Fannit, három évvel **Major Tamás** (második férje) halála után, 1989-ben meghívott magához egy rádióriportert (**Mélykúti Ilonát**) azzal a kikötéssel, hogy csak Fanni halála után játszhatják le a visszaemlékezéseit. De Beck Judit is elszámította magát. Amikor a hangfelvétel ismertté vált 2015-ben (Fanni 2014-ben halt meg, Beck Judit, mint említettük 1995-ben), csupán a laikusok körében keltett nagyobb visszhangot. **A szakma**, az irodalom iránt érdeklődők többsége **már ismerte** ennek a szerelmi viszonynak a történetét Radnóti 1989-ben megjelent naplójából, illetve Ferencz Győző monográfiájából (2005).

Beck Judit csíkosban, mellette Gyarmati Fanni kendőben, tőlük jobbra Vas István és Radnóti ([Szentendre](#), 1940. június 30.)

II. Önismeret, emberismeret, morál

Fanni már fiatal lány korában is vesébbe látott. Szigorú erkölcsi normái voltak. Ki nem állhatta a kétszínűséget, a számítást, az őszintétlenséget, a tetszelgő hiúságot. Meggyőződése volt, hogy **a teljes emberséghez** elengedhetetlen követelmény **a puritán megbízhatóság** (I.255). Önmagával szemben is kérlelhetetlenül szigorú volt. Ha egy-egy baráti összejövetelen tetszelgésen, őszintétlenségen, irigységen, rosszindulatú hátsó gondolatokon kapta magát, a naplójában szigorúan, önnevelési szándékkal szólt ezekről a pillanatokról. Tisztában volt vele, hogy az ember gyarló lény, de meggyőződése volt, hogy **erkölcsi kötelessége az önreflexió, az önkorrekció**.

Ez a **polgári erényekben** gyökerező **morális igényesség** együtt járt egy **modernként, baloldaliként, feministaként azonosítható értékrendszerrel**, amely a párkapcsolatokban az egyenjogúságot és az egyenrangúságot vallotta, **elutasította a másik kisajátítását, birtoklását, szabadságának korlátozását. Fontosabbnak tartotta az őszinteséget**, a szolidaritást, a másik morális vállalását **a hűségnél**. A Judit-szerelem idején Fanni azt írta a naplójába, hogy ha Miklóst ez boldoggá teszi, akkor legyen boldog. Ő azonban továbbra is a párja, a barátja, a hitvese. Ettől persze nem szenvedett kevésbé, mint más halandó.

Müller Miklós fotója

„1941. május 29. Irinél. Gombosiék, Dési Huberék, Pista, Hont Feri. Finom torták, békebeli vendéglátás, finom borok. Judit nagyon magabiztos. Nagyon tavaszi, új ruha öntudatával, és a hajában nagyon illatos a székfü. Nekibúsulok és iszom, de felvidámít és jól érzem magam. Kicsit központ leszek, észreveszik az élénkségem, tudom, hogy tetszem. Csacsi, győzelmes érzés. Jaj, milyen butaság. Mik verseket kezd olvasni, nem sajátját, hanem Vörösmartyt, Aranyt, aztán Hont Feri is bekerül a varázslatba, ott ülünk háromig. Judit csupa indulat. Lehunyt szemmel, ökölbe szorított kezekkel fekszik az Iri díványán. Hideg ellenségességet érzek. Szép este volt.” (I. 53-4.)

Ez az 1941. májusi bejegyzés arra is rávilágít, hogy Fanni már az alatt a hat év alatt is, amióta 1935-ben elkezdte a naplót vezetni, fokozatosan **biztos tollú krónikássá érett**. Tömören, tényszerűen, mégis érzékletesen, árnyaltan fogalmaz. Kérlelhetetlenül tisztán lát mindenkit, önmagát is. **Néhány mondatba belefér egy szituáció, a szereplők pontos megjelenítése, egy önironikus, kérlelhetetlen, öncsalás nélküli önarckép és egy igazi belső dráma.**

Vas István így írja le Fannit önéletrajzi regényében: „A megközelíthetlenség legzavarbaejtőbb példányának láttam. (...) Okos lány volt, őszintén érdekelte nem csak az irodalom, de minden műveltséganyag, s közben elegáns, sőt, tündöklően szép lány is volt. Mégis, ahogy bájos szemöldökét felvonta, ahogy a száját keserédes kifejezéssel csücsöríteni tudta, valahogy úgy, mintha biggyesztené - az embernek mindig az volt az érzése, hogy valamilyen illetlenségért kap tőle megrovást, amit egyébként néha szóban is közölt.” (Nehéz szerelem I. 211.)

Ami ebből hiteles, az Fanni távolságtartása, okossága, a műveltség, a művészetek tisztelete, eleganciája, szépsége és a „megrovás” kifejezése az arcán. Az „illetlenség” szó használata azonban lekicsinylés, rejtett önfelmentés. **Fanni ajakbiggyesztését sosem illetlenség észlelése okozta, hanem erkölcsi aggály.** Vas István is morálisan igényes lény volt, de Fanni meglátta benne a puhaságot, az öndédelgetésre, önfelmentésre való hajlamot. Érzekelte, hogy Vas könnyen megbocsát magának, ha apróbb-nagyobb bajtársiatlanságot követ el kényelmességből, önérdekből, élvágyból, hiúságból vagy a túlélés érdekében. Számos példa van erre a *Napló*ban, annak ellenére, hogy Fanni kedvelte Vast és értékelte a verseit.

Ilyen volt Vas **Babits**hoz való viszonya. Babits rokonszenve bebocsáttatást jelentett a *Nyugat*ba és a magyar irodalomba. Vas ezt hamar elérte, míg Radnótit Babits sokáig félreértette és elutasította. Valami aszfalton nőtt álnépies, szabadvers-gyártó baloldali tetszelgőt látott benne. (Babits kritikája a *Lábadozó szélről*. *Nyugat* 1933. febr. 16.) Csak **Sík Sándornak** sikerült nagy sokára feloldania benne ezt az ellenszenvet. Vas nem törte magát, hogy Miklósnak segítsen, aki évekig távol élt a fővárostól libereci tanulmányai, majd a szegedi egyetemi évei miatt, így esélye sem volt, hogy jelen legyen a pesti irodalmi életben. Sőt, Vas mintha még egy kicsit élvezte is volna, hogy ő a bennfentesek közé tartozik, míg Radnóti csak 1935-től, ötödik könyve megjelenése után lett a *Nyugat* állandó munkatársa.

Vas talán jobb költőnek tartotta magát Radnótinál (elfogadva **Babits értékelését, aki „csak” József Attilát és Radnótit nem akarta elismerni a „második” illetve a „harmadik nemzedék” költői közül**), és megütötte, hogy **Radnóti az utolsó verseivel és mártírhálálával a legnagyobbak panteonjába került**, míg ő, a túlélő, megmaradt a legnagyobbak utáni második, harmadik vonalban. Ki is fejtette visszaemlékezéseiben és Fanninak írt levelében, hogy Miklós a mártíromságot választotta, mert tudta, hogy így lesz nagy költő („*a dicsőségért életét adta és azt a dicsőséget választotta, amelyért életét kellett adnia, s nem azt, amit ingyen is megkaphatott volna*” Vas kéziratos levele. Idézi Ferencz Győző 2005. 644.). Nos, erre már **Fanni** is felkapta a fejét, és **Vasnak írt levelében** a leghatározottabban visszautasította a feltételezést, hogy Miklós nem akart volna hazajutni. Vas állítását a tények és a versek is cáfolják.

Ottlik Géza pasaréti villalakásában bujkálni **Tolnai Gáborral** (*tisztelet Ottliknak és feleségének*), míg Radnóti Borban raboskodott, majd gyalogmenetben hajtották végig Szerbiából az osztrák határig éhezés, erőszak és mészárlások közepette – nos, volt a barátoknak, **Vasnak, Tolnainak, Barótinak, Ortutaynak** és másoknak kompenzálni valójuk vele szemben.

Fanni ajakbiggyesztése leginkább az önfelmentést kereső, a nagyságot elvitatni kész féltékenységnak, emberi gyengeségnek szólt, és nem holmi illetlenségnek.

Fanni morális igényességében, karakterében egy **új női életfelfogás** testesült meg, amely az önálló foglalkozással, keresettel bíró nők egy részét jellemezte a két háború között. Nem praktikákkal, kiszámíthatatlan, szeszélyes, a férfiakat állandó bizonytalanságban tartó színjátékokkal és fortélyokkal akart hatni, hanem **szilárd jellemű ember** akart lenni. Ez a személyiségideál a polgári erényekhez köthető, de nőként vállalni őket az **egyenjogúság és egyenrangúság** jegyében, **modernnek és baloldalinak** értelmezhető a 30-as, 40-es években.

Lesznai Anna, aki a *Nyugat* első nemzedékének jelentős alkotója íróként és képzőművészként is, rokonszenvvel, barátsággal figyelte az új nemzedéket. 1938 tavaszán egy nagyobb társasággal Radnótiéknál vendégeskedett. Játékosan tenyérből jóslott többeknek, köztük Fanninak is. Nem jóslás volt ez valójában, hanem egy kis portré az érintettekről. Fannit megüti, hogy **Lesznai őt túl racionálisnak és számítónak tartja**. Ez utóbbit úgy érti, hogy **mindig észnél van**, „*igyekszem mindent a legszebb beállításban, legizlésesebb körítésben előadni. ... Olyan, aki ha nagyon magán kívül is van a rosszulléttől, a szituációtól, de előveszi a tükrét, és megnézi, nincs-e valami hiba az arcán, a külsején, és fülembe súgja, hogy nehezen veszítem el az öntudatomat. ... a frigiditást értette ez alatt.*”

Két nemzedék két emancipált nőalakja találkozik itt. *Lesznai* a nagyasszony, aki tud mítoszt teremteni maga köré, aki a nőiesség és a férfiasnak ítélt céltudatosság gazdag eszköztárával tartja kézben emberi kapcsolatait, nagy műveltségű, gazdag nagypolgárföldbirtokos család sarja, aki tud hatásosan szerepelni, bármilyen társaság középpontja lenni. **Ő a boldog békeidők sikeres, magas társadalmi státuszú emancipált nőalakja.** *Fanni* a 30-as, 40-es évek új nőtípusa, aki napi tizenhat órát robotol, családja van, mindig fitt és csinos, megbízható, fegyelmezett és hatékony. Társ, ember, hétköznapi lény. Jellemereje, embersége, céltudatossága, munkabírása, önfegyelme a csoda. Ahogy magát önironikusan jellemi: *”a köztisztviselő-szellem ütközik ki rajtam, a házbért mindenek előtt fizető ráartiság”* (I.483). A századelő nagy nőalakjaihoz képest napi gondokkal küzdő, korábban férfimunkának tekintett szerepben (a gyorsíró iskola vezetése) helyt álló, etikus ember.

A „köztisztviselő” akkor még a monarchiából örökölt jelentéssel bírt, és erkölcsi, mentalitásbeli értéket képviselt. A liberális monarchiában a bürokrácia nehézkes, de átlátható volt. Szigorú hierarchiája, a tevékenysége minden mozzanatára kiterjedő szigorú protokollja biztosította a hivatal kiszámíthatóságát, számon kérhetőségét. Ezt - a kutatók szerint – csak a bukása után több mint 30 évvel, az ötvenes években „sikerült” szétverni Magyarországon.

Ne feledjük, hogy *Fanni* ebben a szigorú normák szerinti rendben nevelkedett. Apja, **Gyarmati Dezső** (1873-1941) 1893-tól, húsz éves korától a magyar országgyűlés gyorsíró irodájában dolgozott, amelynek 1929-től miniszteri osztálytanácsosi rangban a vezetője volt. Ő alapította az **első gyors- és gépíró szakiskolát** Budapesten, amelyet a 30-as évek második felében már **Fanni vezetett** 1941-ig, amikor az iskolát a **zsidótörvények miatt bezárták**.

Zelk Zoltán emlékei szerint *„ő volt a korcsolyán futó, sítalpakon repülő ifjúság. Aki csupa báj, és mégis csupa keménység. Aki ha társalog, ha kirándul, ha kényeret keres, minden dolga mögül az asztalra figyel, melyen a papír, a papíron a költő tollat szorító keze fekszik.”* Ez a jellemzés is hiteles. **Fanni sportos lány volt**, úszott, korcsolyázott, tornázott, sielt, kirándult a budai hegyekben Miklóssal, a barátokkal, de egyedül is. És egy életre szóló hivatása volt, hogy Miklós nagy költő legyen. (*Mik versei – életem értelme* Napló I. kötet 114. l.)

Olyan jó mellette fekiüdni az ágyban, és érezni édes életét mellettem. (...) Édes jó Istenem, légy velünk, add, hogy nagyon nagy művész lehessen (kiemelés S.V.) (...). *Engedd, hogy mindent, mindent napfényre hozhasson magából. (...) add, hogy termékeny, szép élete legyen. (...) Tégy csodát, változtasd meg a mai világot. Engedd, hogy elérjük a mi életünkben a másik világot, a miénket.* (1938. október 16. I. 337. l.)

III. A modern nő új típusa: a dolgozó nő. A műkritikus

Radnóti verseinek első olvasója és szigorú kritikusa volt. **Ferencz Győző** megjegyzi, hogy Fanninak szinte mindig igaza volt, ha változtatást javasolt a kéziratban. **Biztos érzéke volt a versekhez.** (Radnóti így ír a naplójában 1942-ben: *Mennyire munkatársam ő, milyen vájtfülű, csálhatatlan ízlésű. R.M. Napló 265.*) Emellett ő **gépelt Radnóti írásait, nyersfordítást készített** a műfordításaihoz. És ő **volt az állandó, a biztos pénzkereső.** Radnóti főként a publikációiból, könyvek szerkesztéséből, lexikon szócikkek írásából, fordításokból, művei kiadásából jutott jövedelemhez, és gyámja biztosított számára havi apanázst a megélhetéshez. *Fanni* pártolta, hogy ne valami idegölő hivatalban töltsen az életét, hanem a költészettel foglalkozzon. míg ő **a gyors- és gépíró iskolát vezette, reggeltől késő délutánig, estig, sőt**

magánórákat is adott és **különmunkákat is vállalt**. Barátoknak pénzért, de sokszor szívességből is gépelt. Gyakran hívták gyorsírói munkára, mint például a *Radius mozi* tulajdonosa, akinek az új *Garbo-film* bemutatója előtt mondott beszédét jegyezte, majd tette át gépbe. (I. 91. l.), de lejegyezte **Ortutay** néprajzi gyűjtéseinek szövegét lemezről, egyetemi előadását élőben. Sőt időnként bírósági tárgyalásokon is készített jegyzeteket, például **Rákosi** perében (I. 576.).

Az egész napi munka mellett **nyelvórákra járt**, franciára rendszeresen, de németre és angolra is. Kevés szabadidejében **több nyelven olvasott**, főként franciául, néha angolul, és nyomon követte a frissen megjelenő magyar könyveket is. (**Szerb Antal: *Utas és holdvilág*** „Nagyon tetszett, nagyon komoly és nagy műnek érzem. ... Ha a világ bármely nagy nyelvén írhatta volna meg...” –írja Szerb Antalnak I. 233.) Szinte **minden este társaságba jártak**, vagy náluk időztek a barátaik, gyakran késő éjszakáig, sőt hajnalig. Másnap kialvatlanul bár, de kora reggeltől várta a munka.

Fanni emellett **rendszeresen sportolt**. Napközben, tanítási órák között is ki-kiugrott az uszodába. Kedvelte a **Duna-uszodát**, amely a pesti Duna-parton állt. Deszkából ácsolt stég, amely a Duna vizéből leválasztott medence köré épült. Lehetett itt napozni, úszni.

A hétvége a budai hegyeké volt. Fanni szülei az Istenhegyen (Diana utca 15/B) béreltek tavasztól őszi kertesi villát, a hétvégeken és a nyári hónapokban fent laktak a hegyen. A fiatalok szombat délutántól vasárnap estig gyakran ott vendégeskedtek, a barátaikkal **kirándultak** a környéken, télen pedig **síeltek**.

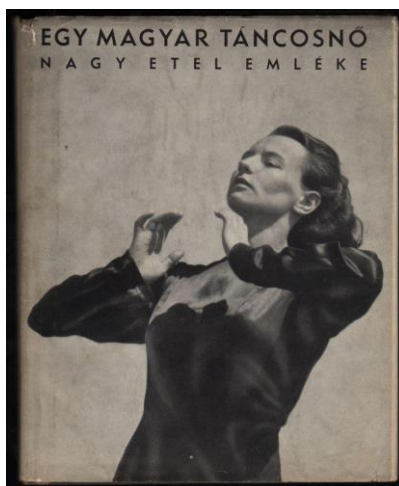
A Duna az **evezések** színhelye is volt. Fanni gyakran felevezett a budai csónakházak valamelyikéből másod-harmadmagával Gödre vagy Szentendrére, ahol barátaik, ismerőseik, főként festők, töltötték a nyarakat, és ahol műtermeik is voltak.

Fájt neki, hogy ő nem alkotó ember, aki önmagáért is érdekes. Irigyelte, csodálta a társaságuk alkotó nőtagjait, **Kovács Margitot**, **Kárász Judit** fotóművészt (a Szegedi Fiatalok egyike, később a Bauhaus növendéke „*olyan, amilyen én szerettem volna lenni, vágyálmaim megtestesítője*” I. 222.l.), a festő **Beck Juditot**, Beck Ö. Fülöp lányát, **Kassák Eti** mozdulatművészt (Nagy Etelt), Vas István feleségét („*Eti nemcsak költőfeleség, de önálló produkáló művész*” I.230. l.), és azokat, akik egyetemre jártak és saját jogon voltak alkotó értelmiségiek. Ő az érettségi után előbb tanítói, majd gyors- és gépíró tanítói oklevelet szerzett, és csak a világháború után végezte el a francia-országi szakot az egyetemen. Önmagát önróniával *korcs múzsának* nevezte, aki *abból sem az a telivér fajta* (I. 222.l.).

Kovács Margit

Nagy Etel

Kárász Judit

Fanni élesen látta az emberi gyengeségeket, akkor is, ha valakit elfogadott, szeretett. De kérlelhetetlen volt önmagához is. Huszonhárom éves, amikor ezt írja a kortárs költőkről: **Vas nem érzi, hogy melyik élő költő lesz vezető költőegyénisége a kornak ... Ő Weörest és Erdélyit tartja éppen olyan vezető figuráknak, mint Józsefet. És persze megnevezetlenül öregekre támaszkodik. Nem ismerem eléggé Erdélyit, de amit olvastam tőle, unalmas volt. Józsefet visszafojtott lélegzettel lehet olvasni és mély gyönyörűséggel. ... Vas ... okos és tud is írni, de nem teremtő tehetség.**” (I.25.)

IV. Kegyetlen igazmondás

IV.1. Szerelmük, házasságuk kendőzetlenül

Radnóti iránti szerelme, házasságuk mindennapjai is minden romantizálástól, mitizálástól mentes pontossággal jelennek meg a napló lapjain. A boldog szerelem élménye éppen úgy jelen van, mint a súrlódások.

Boldog szerelmes este ez. Minden mozdulatunk egymás felé új, és tele van melegséggel, ízzel, és folyton örülünk egymásnak. Olyan jó ez, és minden tiszta, nyugodt pillanatom imádság ilyenkor, megköszönöm, hogy az enyém, hogy együtt jövünk haza este, kinyitja az ajtónkat, és ott állok mellette és nem is akarom elhinni, hogy ez az enyém, ebben élek most már, és imádságos könyörgés, hogy megmaradjon ez. (1935. október 12. szombat)

„Miklóst is nagyon bántom, nem tehetek róla. Megmondtam neki, mert úgy elhagyja magát, hétrét görnyedve jár, hogy bizony nem hat rám egyáltalán erotikusan, ha ilyennek látom, ilyen ernyednek. Persze ő ezt nem akarja megérteni, hogy ez alkalmi. Rögtön jönnek a szemrehányások, hogy bizony tudja ő, hogy nálam ez az alapvető baj, hős számra csak egyszer-kétszer ha megöleljük egymást. Kínlódom és boldogtalanul szegényke. Rosszabb, mint legénykorában. Azokban a buta önkínzó években... Nem érti, hogy mire hazajövök kifacsarva, egyetlen éhes vágy van bennem: kinyúlni, lefeküdni, belezuhanni az alvásba”. (I.535. 1940. július 4.)

A napló pontos és igaz. Fanni nem stilizál, nem regényesít, nem mitizál. Nyersen és kegyetlenül igazmondó. Kirajzolódik a bejegyzésekből, mennyire nyomasztó volt a napi robot és a zsidótörvények árnyékában egy házaspár számára a szerelem a 30-as, 40-es években. Viaskodtak a védekezés tökéletlenségével, gyakran illúzióromboló valóságával, és az abortuszokkal. A szülést lehetetlennek érezték: „*Erre a világra szülni zsidó gyereket?*” Ez feszültté tette a szerelmüket.

1940. október 21. Műtét. ... Nagyon rossz volt, bár beszélgettem közben, de már nagyon sokszor kérdeztem, hogy meddig tart még... Nagyon halálos bágyadtság szállt meg ...Észrevették, és kétoldalt döfték belém a koffeininjekciókat. ... jóleső üresség volt bennem, megszűnt a lidércnyomás. ... hanyadszor, Istenem, ötödször már, és biztos nem utoljára. Hát ez a sorsom végleg? Gyerekem sohasem lehet már? Erre a világra, kínra, gyötrelmekre szüljek? (I.575)

Nem szülhette meg Radnóti egyik gyermekét sem. És ne gondoljuk, hogy ez nem fájdalommal, lemondással, csalódással járt, bármilyen racionális döntés volt is.

1939. augusztus 24. Kati csecsemő kabátokat köt. Dühös irigységgel nézem ...Jaj, nem lehet kibírni ezt a zsákutcába futott életet. Szabadságot, pihenést, igazi asszonyéletet akarok. Megöregszem, elfonnyadok és nem életem, nem életem asszonyomódra. Nem volt tiszta örömöm az ölelésben, nem élt bennem a remény, hogy felfelé fejlődik az életem ... Mik szemrehányást tesz, hogy kedélytelen és nyomasztó vagyok, én meg azért nem tudok örülni, mert nem látom őt soha dolgozni, és nem ír verset, csak igen-igen ritkán, már hónapok óta nem. ... Utálok magamat, megvetem, és menekülni szeretnék ettől a komisz, kaján magamtól, aki csupa keserű kegyetlenség. (I. 433.)

A korszak házasságainak komoly problémája volt a szerelmi kultúra differenciátlansága és a védekezés tökéletlensége („örökös félelem ez a megszakítás” I.321.). Jól dokumentálja ezt **Vas István** naplóregényének egy fájdalmas pontja, amikor Eti, a felesége, a kiváló mozdulatművész, már súlyos betegen, nem sokkal a halála előtt megtudja, hogy a férje nyilvánosházba jár. „*Mit tudnak ők, amit én nem?*” Tudjuk, hogy főleg a felelősség nélkülséget nyújtják, ami a férfiaknak nagyon kényelmes. A prostituált magára vigyáz, a kliensnek ezzel nincs dolga. És ami még ennél is önzőbb, arról **Bernard Shaw** írt az emlékirataiban: a bordélyban engem szolgálnak ki, nekem nem kell törődnöm a másik örömeivel. Otthon, ezt bizony Shaw gyakran fárasztó kötelességnek érezte.

IV.2. Kortársakról, barátokról kendőzetlenül

Fanni naplójában megjelenik előttünk a **30-as évek Budapestje**, az európai, az intellektuálisan napra kész, alkotó Budapest egy szelete. Még mindenki él, **Babits**, és a Fanni által a legnagyobbra tartott **József Attila**, a későbbi mártírok, köztük barátaik: **Bálint György**, **Szerb Antal**. Rendszeresen találkozunk Radnóti szegedi barátaival: **Ortutay Gyulával**, **Baróti Dezsővel**, **Tolnai Gáborral**, **Hont Ferenc**cel, a mesterükkel, **Sík Sándorral**. Ha nem él is mindegyikük Pesten, gyakran megfordulnak itt, és legtöbbször hamarosan ide is költöznek. Itt vannak a *Nyugat* nagy öregjei, **Schöppflin Aladár** és **Beck Ö. Fülöp** a családjával, **Füst Milán**, **Lesznai Anna**, **Gellért Oszkár**, a *Nyugat* összejövetelei a Duna korzón. Itt vannak az idősebb (**Illyés Gyula**, **Szabó Lőrinc**, **Szerb Antal**, **Halász Gábor**) és fiatalabb pályatársak (**Vas István**, **Zelk Zoltán**, **Jékely Zoltán**, **Bóka László**, **Gelléri Andor Endre**, **Ottlik Géza**, **Örley István** és sokan mások), számosan a kortárs magyar irodalomból. De találkozunk képzőművészekkel, **Dési Huber Istvánnal**, **Kovács Margittal**, a Beck család

tagjaival, **Beck Ö. Fülöppel** és gyermekeivel, **Beck András** szobrásszal és **Beck Judit** festővel, **Szántó Piroskával**, **Korniss Dezsővel**, **Kmetty Jánossal**, **Gráber Margittal**, **Bernáth Auréllal**, **Vilt Tiborral** és **Kállai Ernő** műkritikussal, művészettörténésszel. A zenészek és táncosok közül **Hernádi Lajossal**, **Szentpál Olgával**, **Nagy Etellel**, és színészekkel, rendezőkkel, előadóművészekkel, kiadókkal, lapszerkesztőkkel.

Fanni nyíltan, szókimondóan jellemzi barátait, ismerőseit. Tömören, frappánsan, néha szenvedélyesen, nyersen, elfogultan, de legtöbbször találóan fogalmaz. Íme egy kis szöveggyűjtemény:

Bóka szép nagydarab ember, kicsit puha (I.33)

Fejtő: van benne valami gólemszerű. Félelmetesen okos. Figyelő, semmi sem kerül el a figyelmét, és mindent felhasznál. Nincs benne könnyedség... Mindent tőkésít egyszer később (I.35)

Németh László nagyon beképzelt, de érdekesen ír. (I.78.)

Füst Milán Furcsa, bolondos öreg a Milán a magánéletében, az örökös rosszgyerek elképeszteti akaró pózában. ... Felesége kétméteres, szikár ápolónői szerepben él, azt hiszem, mellette... Most ő a kereső, a felelős, övé az Epeda, ez a rugós matrac. (II. 25.)

Cs. Szabó László. Megszédült ő is, mint mind ezek az urak mostanában, akik térdig járnak a rózsában. Pedig szerettem az ő írásait, minden sznobsága mellett szépen írt...(II.41.)

Babits Ő az a fékentartó szellem, az utolsó igazi humánum, aki megzabolazza és rendbe kényszeríti az összevissza ágáló alakokat, klikkeket, csoportokat (I.225.)

A **Kosztolányi Kortársakat** olvasom. Nem lehet szabadulni tőle, milyen gyöngy próza az övé, milyen ízes, szépséges magyarság. (II. 583.)

Vajda-est. **Weöres** is itt van. Végtelenül komikus kis tücsökszerű figura. Nem emberi igazán, csak jelenség, akármilyen kísértetiesen tehetséges is.” (II.20.)

Vas Pista, nem tudom kiismerni, nem őszinte (...) biztosan tudom, hogy költő, és gyönyörűen költő, ha nem is tudom kimondani rá, hogy nagy. (II.257.)

Pista felolvassa újabb részeit a Villon-fordításnak, remek. (I.478.)

József Attila Józsefet visszafojtott lélegzettel lehet olvasni és mély gyönyörűséggel. (I. 25.)

Judit érdekes és szórakoztató, de azután kiderül, hogy pózból nagyrészt. (I.89)

József Attila meghalt. ... Kedvenc költőm, hogy szerettem. (I. 248.)

Nagyon gyér tehetségű kor ez, (...) egyedül szegény **Attila** emelkedett magasra közülük. (I. 459.)

Meghalt **Karinthy** – Az utolsó humanisták közül való ő is, mélyen okos, minden bohóckodása mellett is. (I.325.)

Kassák – Simon Jolán megmérgezte magát. Kassák rondán viselkedik, egészen fiatal nők után rohangál. A patkány szemeit nem szeretem. Simon Jolán temetése. Kassák rendületlenül nyugodt és hideg volt. (I. 330)

Gelléri Andor Endre *Gelléri nagyon bűbajos, mulatságos ember, és nagyon jónak, becsületesnek érzem furcsaságai mellett. (I. 489.)*

Jékely *Útközben a magányos Jékelyvel találkozunk. Mint egy halálfej, nagyon kopasz, és nagyon pózos, kellemetlen, mint mindig. Nem szeretem, hiába próbálok kedves lenni... (I.510.)*

Szabó Lőrinc *Tolnai pletykálja Miklósnak az uszodában, hogy Szabó Lőrincet is bevitték, s találkozott mint felettes hadnagyával az ellen „törzsökös magyarok” vezérével, a Makayval. Hozzárohant és összetett kézzel könyörgött neki, hogy mivel befolyása van, segítsen rajta, és szabadítsa meg ettől a pokoltól. Mire a Makay állítólag azt mondta: Ugye Lőrinc te olyan nagy híve voltál a totális rendszereknek, nemrég még nyilvánosan lelkesedtél értük, és most így beszélsz?- Közben felcsattant a parancsszó: A költő is lépjen be a sorba! Mars!- És a Lőr, a feketelelkű, gazember Lőr ott maradt csüggeteg. Ha valaki, ő megérdemel ennyit, sőt. (I.537.)*

Illyés Gyula *angolna ember (I.26)*

*A nap szenzációja: Illyés elvette **Kozmucza Flórát**. ... Érzek ebben valami halottgyalázásfélét **Attilával** szemben. Amikor mindig volt köztük valami néma rivalizálás, akkor ezzel betetőzni valahogy csúnya. De hát biztosan nem ilyen szempontok szerint döntöttek. (I.443)*

*Miknek fordítok nyersen egy **Cocteau** verset. Most ezt a kötetét nézegetve kiderül, milyen szemérmetlenül lopott tőle Illyés, mert szerelmes, házas versei mind a Cocteau formájában és az ő ötleteivel vannak teleírva. (II. 14.)*

Gyula, Miklós Illyésről beszélnek: a Nyugatnál megint csúfan viselkedett, eljövet az utcán, a korzón, hogy mennyi pénz van még ebben a városban, földig kell rombolni a városokat. Elképesztő, milyen ostoba, milyen elvakult, milyen gyomorbajos gyűlölettel teli ez az ember, aki most nemsokára kezébe kapja a marsallbotot Babits után, aki talán elsősorban lesz felelős az elkövetkező évek magyar kultúrájáért, az így beszél. Vas Pista visszafelelt: micsoda hányaveti beszéd ez, (...) - Gyulát is egészen letöri, hogy Illyés ilyen. Már nem lehet vele személyesen érintkezni. (II. 45.)

Ortutay *Ortutayról érdemes a fentieknél egy kicsit bővebben idézni, hiszen fontos szerepet játszott a Radnóti házaspár életében mint a szegediek egyike, az örökös szervező, akinek társadalmi-politikai beágyazottsága minden rendszerben jelentős volt. **Fanni véleménye** is **hullámmó**. És ez a hullámmó összességében hiteles képet ad ellentmondásos szerepéről és személyiségéről:*

Mihelyt a hozzá tartozó nőről van szó, akkor a legsötétebben reakció. ...minden pillanatban kész érdeklődni egy újonnan felbukkant nő iránt, ha a legnagyobb szerelemben is van valaki mással. (I. 257.)

Gyula karrierista, Gábor érdektelen (I.229.)

Gyula csupa jóindulat, de rettentő erőszakos. (I.339)

Gyula mindenütt hangadó, és valósággal apostoli hivatást vél betölteni, támogató és segítő a szereplése sokuknál, nálunk is. (I.379.)

A Svábhegyen. Gyula is feljön. Agyongyötri Zsuzsát mindenféle enyelgéssel, orrát huzigálja, arcát paskolja, gyöngéden fojtogatja. Csodálom Zsuzsa türelmét. Gyula mégis a legderekabb ember körülöttünk. Igen-igen szeretem (I. 418.)

... egyedül írt Babitsnak Párizsból, miközben hangoskodott, hogy ő bizony nem ír senkinek (...).

Gyulának dolgozom, a Fedics-meséket írom gyorsírásba gramofonlemezzről... három óra hosszat küszködöm vele. ... Nem kellemes Gyulával dolgozni, mert elég követelő és megvető... (I.462.)

Gyula nem igen bírja el, ha valakit túlságosan dicsérnek, különösen, ha másfajta. Itt van például Waldapfel Imre, akiről szó esett, és Miklós lelkesedett érte, mire ő mindjárt leintette: mi az ő tudása, amikor egy lezárt, szűk körben mozog, aminek csak múltja van, jövője nincs, a klasszika-filológia, mi az egy élő, lélegző, fejlődő tudományhoz képest, stb. stb. De lehet, hogy megint csak rosszmájúan szemlélem a dolgot. Pedig szeretem őt, nagyra tartom, de kicsit mindig berzenkedek az erőszakos tempóitól. (I.502-3.)

Gyula túl sokat beszél első személyben... (I.529.)

Ötéves házassági évforduló. GYULA HOZ KÉT ÜVEG PEZSGÓT. Csak az egyik fogy el. A másikat hazaviszi (I.546.)

Gyula az első hivatalos repülőjáraton volt Pest és Erdély között, oda és vissza. Gyönyörű lehetett ragyogó napsütésben, lelkesen beszélt róla. (I.565.)

Schöpflin Gyula jól fizető állást kapott a Budakalászi Textilműveknél – boldogan javítják vele a százalékat. Megnősül – felesége Klein Kati (I.313.) (Százalékon a nem-zsidókat értve. S.V.)

Schöpflin Aladár – és a felesége kiutálja a menyét, zsidózik, és csúf megjegyzéseket tesz.

Ali bácsi könyvét befejeztem (**Vihar az akváriumban** 1939. Franklin). Csúf magyartalanságok vannak benne, nem tudja beszéltetni az alakjait, az alteregója papírfigura. Irodalmi alaksága blöff. Ha nem áll a Nyugat induló csapatába, eltűnik, mint a Petőfi Társaság-féle alakok.

*Elmentünk a Mátyás pincébe, öreg Schöpflinnékel ott találkoztunk. Tudniillik hozzánk kellett volna jönniük, de hát lehetetlenség befűteni, most már több hete vacogunk .. Pista volt ott és Bálinték, meg a Tolnai Gábor és a Vas Pista, akit a Mutti fanyalogva fogadott. Mondtam Miklósnak, **ne hívja meg, mert túl sok lesz a zsidó a Mutti számára, aki azért nem egészen tiszta ember, és minket is épp csak a régi ismeretség miatt tűr el, azt hiszem.** (I.488.)*

Ali bácsi csupa unalom, mindent un már e világon, csak a jó feketekávé meg a sör érdekli talán még és a pletykák... pedig milyen kemény, szikár agg, fiatalosabb mindegyik fiatal kortársunknál. De csak külsőleg, azt hiszem, lélekben már végtelenül kimerítette ezt a világot, és unatkozik. (I. 501.)

Szerb Antal Mindent beismer, és öntudatos zsidó érzelmek gyűlnek benne ... Mik pedig zsidó költő, szerinte a legnagyobb, de mégis az ... Mik azt mondja neki, hogy hülyeség és öngyilkosság, ha ilyen botcsinálta zsidót enged magából csinálni ... Tóni olyan befolyásolható. (I. 354.)

Útas és holdvilág – nagyon tetszett és nagy műnek érzem ... nagyobb műnek érzem, mint Márai **Féltékenyeket**. A levél fogalmazványából: Ha világ bármely nagy nyelvén írhatta volna meg, akkor olyan örömekezt hozott volna Magának, amit valóságosan meg is érdemel érte. ... (I. 233.)

Tini (Klementine Tschiedel) Pesten van, sugárzóan szép és édes pofa. Nagyon gusztusos, egészséges, nyílt és jóságos szeretni való természet. Kétségbe volt esve azon, hogy Mik megnősült. Állítólag sírt a taxiban... én szegényes, csapzott, fáradt kis pofámmal... Irigyel Miklósért. Kedves és szeretetre méltó igyekeztem lenni, ne érezze, hogy gyanakvó, mérges feleség fogadja az ő tolakodó megkeresését.

Jobban megérdemelné Miklóst, mint én. Az a MAGÁTÓL ÉRTETŐDŐ NŐ, AMI ÉN SOSEM VOLTAM, és mindig kevésbé leszek. Az az angyalian természetes asszonyi és egy férjnek teremtett, amilyen én egyáltalán nem vagyok. Én ezt szeretném magamban születni, ha még egyszer világra jönnék. (I. 234.)

Müller Miklós – *Mik tartotta benne a lelket, hogy ne adja fel ambícióit* (I. 412.)

Trencsényi Waldapfel Imre csupa nemesség és jóság. (I. 313.)

Nagyon jó és kedves emberek, Margit szinte ingyen tanít egy Andrássy úti gimnáziumban latint, regényt ír, és gondos anya. A városon kívül szerényen élnek. Imre mindent tud, ami ókor, közben ír, szépprózát, verset, Kitűnő fajta és igen szeretetre méltó. (I.404.)

Sík Sándor – *ő az erős, megbízható hű karaktereket szereti, mint Miklós*

Támadják – a fajtájához húz, bolsevistákat nevel

*Gyönyörű szép Sík könyve, a **Pázmány** „Miklós fiamnak” dedikálva, az ő drága kedvességével. Milyen régen is nem láttam. Néha úgy vágyom utána, mint a Máli után, és minden okos, bölcs hívünk után, egyre kevesebbednek úgylát. (I.291.)*

Sík jubileuma. **Mik verse.** Nem Mik olvasta fel, hanem **Ortutay – Dezső** miatt. **Sík** meghatódott. *Ők már szinte legendává lettek Szegeden* (I. 374-6.)

*Sík egy borítékban odaadja a tartozását. 40 pengő – Ezért a kínlódásért (az imádságos könyv stilizálása) igazán többet érdemelt volna... Majd együtt vacsorázik **Thurzó Gáborral** és **Rónay Györggyel**... én féltékeny vagyok ilyenkor.* (I. 515.)

*Most már épp ilyen közel állnak hozzá a többiek, az újkatolikus fiatalok, a **Vigília**-gárda* (I.525.)

Darvas József – *Darvas és felesége. Nem rokonszenves, alamuszi arcú ember a Darvas, nem tudnék jobban lenni vele.* (I. 491.)

Tolnai Gyávaságból világnézete sincs. Irodalompolitikai pletykákat terjeszt és gyűjt (I.133)

(..) elkezd fejtegetni olyanokat, amit Mik már megírt, mint saját gondolatait. (I.225.)

Tolnai Gábor a nagyobb jellemtelenségig nem jut el, mert gyáva. Csak nagyon kedves a modora.(I. 370.)

Gábor veszedelmes ember, alamuszi, és rengeteget árthat, ha megbántva érzi magát. (I. 512.)

Szentkuthyről pletykál (Tolnai Gábor) – **Szent Orpheus Breviáriumát** elkobozták vallásghalászásért. Nem érdekli, ha kidobják a tanárságból, örülten gazdag. Az Eucharisztikus kongresszusra csináltatott magának bíbornoki ruhát és kalapot, és abban járt a városban. Felírta egy papírra, hogy Kissvábhegy, odaadta a taxisnak, aki kezet csókolt neki, és térdre borult. A Kissvábhegyen kiszállt, és áldást hintett a városra. (I. 406)

Aczél György „stricyszerű jelenség”, aki elvette az újlipótvárosi gazdag család tizenhét éves leánykáját, hogy majd együtt kivándorolnak, de végül itt maradtak. ... ott lakik a lipótvárosi család szép lakásában, és költi a pénzt a ripacsos előadóestjeire. Nem tudom, hogy lesz-e valaha is valaki belőle. (II. 476.).

Boldizsár Iván A mai Reggeli Újságban (...) ír a szabadság-antológiáról, amit a Benedek Marcell kezdeményezett a Századunk kiadásában. Mik is szerepel benne cudarul elsajtóhibázva. Hát az Iván a legrégibbektől a legfiatalabbakig idéz, Jékelyig és a „lánglelkű katolikus költőig”, Horváth Béláig, Mikről egy szót se, semmit, még a nevét se. Felháborítóan komisz eljárás. Nem barátiatlan gesztusról van szó, arról is, de lelkiismeretlenségről és szervilitásról felesleges mértékig. Hiába, régóta érzem, hogy az Iván alamuszi. (I. 415.)

Szabó Zoltán Van benne valami alamuszóság, szeretetlenség. (...) Ezer pengőn felül keres, önti az újságcikkeket, szociális tanácsadást, Franklin társulati munkáját túlfizetik – szóval konjunktúralovag, de jó még, ha ilyen fajta jut hozzá. (I.423.)

Péchy Blanka *Péchy Blanka-est. P.B egy álművelt régi vágású hisztérika, fogalma sincs a vers lényegéről, undorító színjátszással és érzelmességgel ad elő, pofozni valóan* (I. 459.)

Jankovich Ferenc *Nem túl művelt, és nem is vérbeli költő, inkább dalárdavezető ... Két évig kapott ösztöndíjat Párizsban az École Normale-on. Alig tud valakiről. Kicsit megszeppent – Pista is és Miklós is nagyon értik a dolgukat a modern francia irodalom körül.... A végén a nagyfiú egész kicsi lesz.*

Major Tamás *rekedt, de olyan hódító varázslat árad belőle. Sovány, férfias, mégis kicsit kisfiús, kicsit ragadozó (...). Kopasz majdnem a tarkójáig, izgalmasabb, mint akármelyik hősszerelmes.* (II. 236.)

Beck Judit *Beck Juditék hazajöttek Párizsból (...) Lobogóbb és soványabb, mint volt* (I. 446-7.)

Vajda-est után – Benedek Marcell, Mohácsi Jenő, Gombosiék, Rédey, a szereplők, Szerb Tóniék és még egy csomóan együtt. (...) Mik szórakozik a Judittal nagy kölykös röhögések közepette. Neki való a Judit gyorsan melegülő jókedve. Ezt aztán nálam olyan ritkán tapasztalhatja édes Szívem, Mik. (I.486)

Szentendre... Judit képeit is megnéztük délután, és mondhatom, nagyon lelkesítően szépek. Sokkal érdekesebben dolgozik most, mint a két-három év előtti kiállításon láttuk, és főleg sokkal erőteljesebben. Mintha ezek a képei már nem is női kéz munkái lennének. (I. 532-3.)

Minden ízében tetszeni akarásra van beállítva. Olyan nőstényszerű dolgok ezek, olyan szemérmetlen nekem. (II. 112.)

Laci testvére – *rengeteg duma, önkritikátlan, beképzelt, nagyképű*

Papa - *Papát kórházba vitték... valahogy emberibb így mindig, az otthoni környezeten kívül. Érdekes, mindig így volt, amikor még a hivatalban találkoztam vele: beszédesebb, kedvesebb, természetesebb volt, de otthon rögtön azzá a nyomasztó zsarnokká vált, amitől úgy rettegtem és irtóztam.* (...)

A Papa-féle szörnyű sötéten látás és komorság árad bennem szét mindig erősebben. Szegény Mik, ő is ennek az áldozata, lassan őt is megfertőzőm ezzel. (II.39-40.)

Nem megyek haza nagy dacosan, mert elviselhetetlen Papa vallási izgalma ilyenkor (Rós hásáná, zsidó újév) (I.437.)

Be kell fejezni a Kosztolányi jegyzetek áttételét Papával (Gyarmati Dezső írta át Kosztolányi gyorsírási jegyzeteit.) Egész este dolgozunk, aztán lejövök, hogy gépbe áttegyem, amennyit tudok ... Elvittem délben Gellérthez a nagy nehezen kiizzadt Kosztolányi-áttételt. Szegény Papa, nem nagyon bírom benne, de hát úgy-ahogy mégis megcsinálta. (I. 568.)

Az új Kosztolányi könyvben Illyés köszönetet mond Papának is a gyorsírási jegyzetek megfektetéséért. (I. 580)

Anyuska *Nem örököltem Anyus őseréjű kedélyét, nem én vagyok az igazi gyermeke, Rózsi volt* (I. 187).

Édes jó Anyám, egyetlen édessége életemnek. (I. 438.)

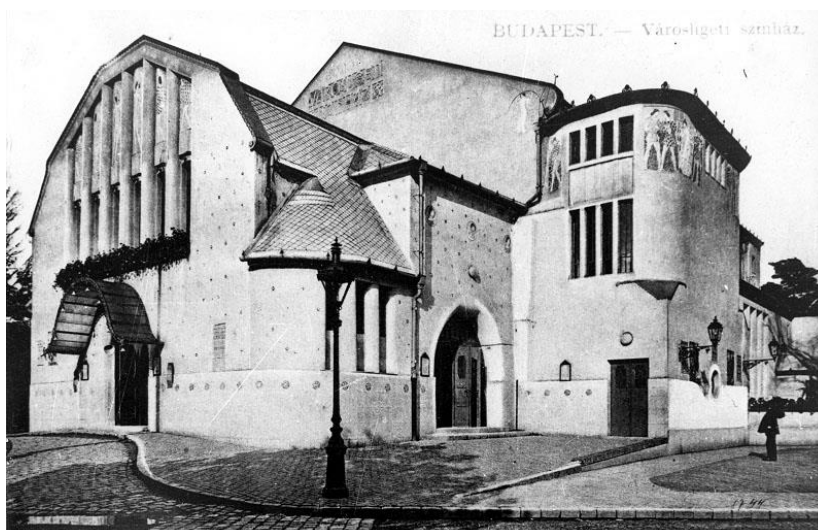
Olyan jó Anyuskával lenni egyedül, és úgy fáj, hogy ezt nem tudom neki megmutatni. Komor és mogorva és szótlan vagyok az ő édes, virágos, mosolyos lényéhez úgy járulok éppen, mint a Papa: nyomasztóan. (I. 581.)

Feltáru előtünk a 30-as évek értelmiségi életformája Budapesten. A legfőbb esti időtöltés a **társasági élet**. Minden este késő éjszakáig folyik a vendégeskedés, házi hangversenyek, kávéház, vendéglő, irodalmi estek pl. a *Vajda János Társaságban*, egy-egy francia vagy magyar film, egy-egy színházi előadás. Hétvégén kirándulás a budai hegyekbe, evezés a Dunán, látogatás Gödre, Szentendrre, télen sielés.

Emlékezetes 1938 áprilisában egy **Tempefői** előadás az *Erzsébetvárosi Színházban*. Csokonai-szövegekből, darabokból, versekből összeállította **Benedek András** és **Schöpflin Gyula**, rendezte **Hont Ferenc**. A főszereplő **Gellért Endre**. Fanni megjegyzi, hogy apja, Gellért Oszkár büszke lehet rá, hogy költő léte négy tehetséges fiút nevelt fel. „Az ócska, piszkos külvárosi színház telve lelkes (..) publikummal”. Az irodalmi élet minden ága jelen van. Ők az öreg *Schöpflinék* és *Benedek Marcellék*, az örömszülők mellett foglalnak helyet. De ott vannak az „elitáltak” **Illyés**, **Féja** és **Sárközi** is. (A *Márciusi Front* programja és szervezkedései miatt vonták őket eljárás alá.) Gellért Endre játéka magával ragadja Fannit: „mintha maga lenne a fiatal Csokonai, hamvasan fiatal és lelkes, sovány, szép, izgató és férfias. Nagyon el vagyok ragadtatva tőle”. Tetszik Fanninak a darab vége is, ahol *A tihanyi Ekhóhoz* és a *Marseillaise* bátor összeolvadását konstatálja. (I.297.)

Hont Ferenc már Szegeden elindította színház-megújító programját, amelyet a Szegedi Fiatalok is támogattak. Pestre költözése után az általa létrehozott *Független Színpad* a szegény munkás és szegény értelmiségi nézők számára akart korszerű színházat csinálni. A *Tempefői* követő előadásukat, *A fősvényt*, a **Magdolna utcai Vasmunkás Otthon** színpadán mutatták be.

Fanni „ócska, piszkos külvárosi színháznak” nevezi az **Erzsébetvárosi Színházat**, amely az Aréna úton (ma a Dózsa György út és az Ajtósi sarka) állt, és majd 1951-ben, a Felvonulási tér kialakításakor bontják le a **Regnum Marianummal** együtt. Pedig a **Vágó László** tervezte **Városligeti Színpad** épülete nagyon szép *art deco* stílusban épült 1908-ban Zsolnai majolikával díszített bejáratral. (Lebontva: 1951.)

A **Független Színpad** nagyon kicsi anyagi forrásokból, a hivatalosság ellenszenvétől kísérve működött. Ismerős. Mondhatnánk, kevés új van a nap alatt e tájon.

V. Együtt Párizsban a spanyol polgárháború árnyékában

A világ azonban egyre fenyegetőbb. Folyik a *spanyol polgárháború*. Mégis sikerül **egy hónapot Párizsban** tölteniük **1937 nyarán** (I.194-205). Miklós másodszor, Fanni először jár Párizsban. Számukra is az Párizs, ami előtte is, utána is a szabadságra, demokráciára, művészetekre, kultúrára vágyó kelet-európaiaknak. Az eufóriát azonban az élet mindig felülírja. A szállásuk poloskás, Miklósnak mandulagyulladás van. A baloldali értelmiség egy részében élő remény az orosz forradalom és művészet iránt szembesül a valósággal: a *világkiállítás orosz pavilonja lehangoló giccs*. De vannak nagy élmények is: a kivilágított esti Párizs, **Greco, Matisse, Van Gogh** kiállítás, **Jean Renoir** filmje, *A nagy ábránd*. És a színházban **Giraudoux** *Elektrája*, **Brecht** *Háromgarasos operája*. A *Pére Lachaise* temetőben pedig **Barbusse, Musset, Oscar Wilde, Abélard és Heloise** sírja. És a politika: a spanyol köztársaság melletti tüntetés, **Thorez** beszéde, és a **Marseilles**.

Mindketten már 1936 augusztusa óta érzékenyen rezonáltak a spanyolországi eseményekre. Fanni így ír a naplójában az alig egy hónapja kitört polgárháborúra figyelve: **„Rémítenek a spanyol események. Rettegek a forradalom sikeréért és az ellenforradalom leveréséért. Százegrek halottak már, és hátha, akár jobbra, akár balra dől el, háborúnak lesz a kipattantója”**

Radnóti korai háborús előérzetei jól ismertek (**Járkálj csak halálraítélt** – 1936., és benne a **Írás közben** (...undorít / e forduló világ és az ordas emberek. **Háborús napló** I-IV.1935-36., és a 37-esek: a **Hispánia, Hispánia, a Federico Garcia Lorca**. Ki ne tudná kívülről: „*költő voltál, - megöltek ōk, / Harcát a nép most nélkülöd víjja, / hej, Federico García!*”).

Itthon és Európa-szerte egyre vészjóslóbb események zajlanak. Már 1937 nyarán a hegyről hazafele azt tapasztalja, hogy „nyitott ablakok – Hitler és Mussolini hörgései mindenhol. És hallgatják. Bőg hozzá a tömeg.”

1938. márciusban már a határainkon a németek: megtörténik az **Anschluss**. És nem sokkal később, áprilisban megszületik az **első zsidótörvény**.

Teljes jogtalanság és törvényen kívüliség. Életünk fele azzal telt, hogy vallás vagyunk, nem faj, és az egyenrangúság magától értetődőségét szedtük fel a nevelődésünkkel, akkor így hirtelen kidobva lenni az örjítő butaság és komizság akaratóból, és tehetetlenül, meg nem apellálhatóan. Lehet ebben a világban élni, meg lehet így maradni? (I. 289.)

Sokan emigrációra készülnek a barátaik közül, néhányan el is utaznak, ki Párizsba, ki Angliába, néhányan Amerikába. A pesti vicc az ilyen tragikus helyzetekben is eleven. *Hol vannak a legpesszimiztábbak? Ausztráliában. És az optimisták? Sachsenhausenben* (Berlin közeli munkatábor). Ez még a vicc korai, a háború kitörését megelőző változata. A későbbiekben már nem *Sachsenhausen* szerepel. És egy 1944-ből, a deportálás idejéből: *Grün áll a Weisz sírja előtt. Das lebt sich!* („Ő aztán tud élni!”)

A háború kitörése után, különösen a magyar hadba lépést követően a legtöbben visszatérnek. Mint ellenséges idegenekre, nem sok jó várt volna rájuk Franciaországban vagy Angliában. Gondoljunk csak a Vernet-be deportált Koestlerre, aki, miután sikerült megszöknie, Angliába érve újra börtönben találja magát. Még a **Sötétség délben**, amelynek a megjelenését *Orwell* is előmozdította, sem segített, hiszen Anglia ekkor éppen Sztálin szövetségese. És az övé csak egy a sok százezer hasonló sors közül. (Koestler sorsának abszurditása itt nem ért véget.

Tetőfokára majd akkor ér, amikor a *McCarthy korszak Amerikája* kitiltja az Egyesült Államokból mint volt kommunistát.)

VI. Másodszor Párizsban az Anschluss után

Még éppen a háború kitörése előtt Radnótinak és Fanninak még van lehetőségük egy **második közös párizsi útra. (1939. július 12-augusztus 7. I. 424-426.l.)** Már az Anschluss után vagyunk. Nehéz külföldi valutát és vízumot szerezni. **Ortutay** kapcsolatai nélkül nem is sikerült volna. (Ortutay bizalmi kapcsolata ismert **Kozma Miklós** média-vezérrel, belügyminiszterrel, kárpátaljai kormányzó-biztossal, a Kamenyec Podolszkij-i deportálás szorgalmazójával és a mészárlás egyik előidézőjével.) Az utazás maga is lehangoló. *„Bécsben teljes óra hosszat állunk a pályaudvaron, míg a fekete egyenruhás SS-csapatokat felrakták és elbúcsúztatták sokszoros heilezés és egyéb artikulálatlan üvöltözés után. (...) Az egész pályaudvari publikum, akik így szombat este weekendre készültek, mintha csupa házmesterné és házmester volna, az az öntudat nélküli, csúf, kicsinyes, lendületlen kispolgárfajta, amelyik mindenütt egyforma a világon, de mintha itt ez adná a nép legnagyobb részét. (I. 425.)*

Boldogok, hogy Párizsban lehetnek, de már Párizs sem a régi. A fények is visszafogottabbak. A Champs-Élysées-n is légvédelmi világítás van érvényben. *„Nem olvasnak baloldali újságokat a metrókon már. A Panthéon csúcsára kirakták a keresztet a 150 éves évfordulón, amit a forradalom söpört le onnan, és az Invalides tornyára is odakerült... gyávult az atmoszféra, de még mindig jó, lehet szabadon lélegezni, s nagyszerű a rengeteg könyv, a könyváradat, amibe jó volna belevetni magunkat. (...) Mik szerencsétlen lesz, ha itt kell hagyni ezt. (I. 428)*

VII. Itthon: elvaduló viszonyok, köznapi brutalitások

Ami itthon várja őket, az még lehangolóbb. Új heti és napilapok tele gyilkos zsidózásokkal. Szerzőik, akik korábban józan gondolkodású embereknek tunktek, most a turul-nyilas táborban „tényezők.” *Nem találom helyemet ebben a városban, ostobának, komisznak tudom mindenütt. Gonoszul butának érzek mindent körülöttünk. (I.430)*

Elvadulnak az emberek közötti viszonyok. A köznapi brutalitások, megalázások egyre gyakoribbá válnak. A villamoson a **„Kéretik az ajtót elöl betenni”** feliratot kiegészítette valaki: **„zsidók elöl”**. *„Senki sem indignálódik. (...). Szorongás, öngyilkosságok. Mi jön még? (I.281)*

A Nemzeti Színházban, ahol **Kleist** *Amphitryonját* nézik meg **Németh Antal** rendezésében, **Tőkés Anna** és **Major Tamás** főszereplésével, azt tapasztalja, hogy a közönség körében *„majd minden férfigomblyukban ott a nyilaskereszt”* (I.381.)

Mindennaposak a támadások a sajtóban. *A Virradatban és a jobboldali szegedi lapokban (...). Felsorolják, ki mindenki zsidó. Sík Sándort is támadják, - habár katolikus pap – a fajtájához húz.*

Ez van, nincsenek jogok, nem lehet semmin csodálkozni, amiben hittünk, amit vártunk, sosem volt olyan valószínűtlen és elérhetetlen, mint most. – írja, és beszámol Sík látogatásáról Telekinél („cserkész-ügyben járt nála”). „Teleki maga panaszkodott, hogy nem lehet a

butaság ilyen áradata ellen semmit tenni. Lassan minden itt lesz. Az internálótáborok – bár egyelőre burkolt érvvel, elkészültek Eger mellett – idézi Sík Teleki szavait (I. 326.l.).

1939. március 15-én feljegyzí, hogy „Prága nincs többé... egymást követik a szörnyűségek.”

Eközben barátjuk, **Bálint György** kálváriája is elkezdődik. 1938-41 között **ötször** hívják be, eleinte katonának, majd munkaszolgálatra. 1942-ben **Cserépfalvi Imrével** együtt szervezkedés gyanújával félévíg a Margit körúti fegyházban tartják fogva. Még vádemelés sincs ellene. 1942. október 21-én munkaszolgálatos büntetőszázadba kerül. Ukrajnába irányítják, 1943 januárjában eltűntnek nyilvánítják. Emlékszünk jól Radnóti fájdalmas búcsújára: „Mégsem tudok írni ma rólad!”

Fanni 1939. március 21-én találkozik Bálint György feleségével, és értesül arról, hogy milyen rettenetes körülmények között tartják a bevonultakat. Ez még a katonaság, nem munkaszolgálat. „*Veruka rémes dolgokat mesél Gyuriról – Összezsúfolva hatvanan vannak egy szobában, széken ülve alszanak, rémes hideg van, és négy nap óta le sem jött róla a ruha. Ez a disznó élet, ez az állati bánásmód iszonyú.* (I. 389.) És feltehetőleg sejti, hogy minden barátjuk és Miklós sorsa is ez lesz hamarosan.

VIII. A Molotov-Ribbentrop paktum után. A háború kitörése

1939. augusztus 22. a következő nagy trauma éri azokat, akik hittek a baloldalban: *Ma reggelre újabb villámcsapás. Német-orsz meg-nemtámadási szerződés... a végeredmény csak egyfelé irányul, hogy megsemmisüljünk. Viccek: Mi lesz a legújabb köszöntés? Felemelt ököllel Heil Hitler* – utalás a köztársaságpárti spanyolok és a velük szolidáris demokraták, baloldaliak köszöntésére.- *Ez Pest, amely rögtön így reagál.* (I.431)

És a háború kitörésének napja: 1939. szept. 1. **Ma már hullanak a bombák Lengyelországra ... érzem azt a hideget előmleni rajtam, amitől lefut a vér az arcomból.** (I. 435.l.)

Vita alakul ki köztük Miklóssal a paktum értékeléséről. Fanni szeretné azt hinni, hogy ez is a világforradalom eszméjével harmonizál valamilyen formában. Kettőjük közül ő volt mindig közelebb a kommunistákhoz, leginkább Rajk Lászlóhoz és köréhez. Miklós azonban kikel magából.

„ Miklós tájékozva váltig állítja, hogy aljas gazság volt, és Sztálin már régen ugyanaz az imperialista, mint akármelyik a díszes társaságból. Majd ha megérjük, eldöntik a következő hónapok.” (I.435.)

A trianoni békeszerződés következtében elvesztett területek egy részének visszacsatolása sem jelenthetett örömet, mert azonnal felvetődtek a jogos aggályok, milyen kínokat hoz majd ez a megbélyegzetteknek, kirekesztetteknek, mi lesz ennek az ára, és mi lesz a visszacsatolt baloldaliakkal, akik eddig viszonylagos szólásszabadságot élveztek:

Ma délben Miklós hozta a hírt Boldizsártól, mikor még nem volt a lapokban, hogy visszakaptuk Erdély nagy részét: 50 ezer (négyzet) kilométert, és benne Kolozsvár... Igyekszem követni a lelkesedést, legalább látszólag, és közben magamba nézve kétségbeesve érzem, hogy nem tudok igazán örülni. Ezt érték el, ezzel lettem és lettünk. ... Most csak elkecseregettem szájjal hallgatom a lelkesedést, és arra kell gondolnom, mit hozhat ez, micsoda kínokat megint a magunkféléknek. Mi lesz ennek az „ajándéknak” az ára? Még borzasztóbb kényszermunka, rabszolgaság és elnyomás készül. Hogyan fognak most viselkedni a visszacsatolt baloldaliak, mert a Korunk is visszakerül ilyenformán. Az sül-e majd ki róluk, ami a felvidéki élcsapatról? A vaslászólókról és a szvatkókról, ezekről az alávaló dög renegátokról, hogy a legvármegyeibb uraknál is jobban ismerik a nyálást és a hatalom minden aljasságait. Ez borzalmas, hogy az ember nem tud örülni az örvendezőkkel. (I. 553. 1940. augusztus 30.)

Bár munkatáborok, katonailag szervezett munkásalakulatok már 1939-től létrejöttek, 1940-ben zsidókból álló külön munkásszázadokat hoztak létre. Fanni azonnal reagál a változásokra, és átlát a propaganda hamisságán:

... Hiány van szakemberekben mindenfelé, de mit jelent ez nekünk? Nem fogják elhívni a munkánélküli zsidó szakembereket és diplomásokat, hogy segítségül vegyék őket az újjáépítésnél. Azazhogy talán segítségül veszik a bányákban és az útcsinálásnál, költöztetésnél, aminthogy most is ez folyik. Mindig ilyen kétarcú volt a történelem? Azt hiszem, mindig. (I. 553)

Azt is tisztán látja, hogy mindennek nem sok köze van a munkához, sokkal inkább ürügy a további kirekesztésre, megaláztatásra:

... Persze minden nap üvölti a rádió a különböző bevonulásokat Erdélybe. Mindig ugyanazok a borízű hangú felköszöntők és (...) szónoklatok. Örömrivalgás, énekek, virágosó, és közben kényszermunka a költőkre és a zeneművészekre és a beteg, roskatag aggastyánokra (I. 556-7 szept. 11.)

Fanni is, Miklós is fájdalommal, haraggal észlelik, hogy barátaikra miként hat az üldöztetés, az egyre embertelenebb világ. Nem tudják elfogadni Bálint György keserűségét, amellyel megkérdőjelezi, mintegy visszavonja korábbi identitását:

Miklós a teljes felpaprikázódásig vitatkozik megint Gyurival a magyarság és zsidóság viszonyáról. Gyurinak ez a legújabb örülete, amivel teljesen lejáratja és kompromittálja magát, hogy mi köze a magyarsághoz, gyűlöli. Sokkal több köze van akármelyik angolhoz, és az egész egy fikció, egy sznobság, hogy magyar közösséghez tartozónak vallják magukat még most is egyes zsidók. Nincsenek mélyebb összefüggések, nem számít, hogy Arany Jánost hiszi-e „nagybátyjának” valaki, mint ahogy Miklós szokta, fénykép, ami a szobánkban lóg. Persze

áldatlan és eredménytelen a vita, csak Miklóst mindig erősen megviseli. ... Micsoda romlás, micsoda szétesés van mindenfelé körülöttünk. (I.547. 1940. aug. 14.)

IX. Első munkaszolgálat. Mindennapi rasszizmus

És eközben megérkezik Radnóti behívója első munkaszolgálatra.

1940. szeptember 9. Radnóti Miklós első munkaszolgálatának kezdete. Fanni születésnapjának másnapja.

Francia nyelvű kritika jelenik meg Radnóti *Ikrek* haváról. Miklós szörnyű hasmenéssel ébred, esőkabátban indul a munkaszolgálatra, amely során egyebek között drótsövényt bont a magyar-román határnak a második bécsi döntés értelmében megszünt részén. Majdnem egy hónapig tart, amíg Isaszeg, Veresegyháza, Szada, Gödöllő, Nagykároly érintésével eléri az elbontásra rendelt román erődítésrendszert. Radnóti naplójából jól nyomon követhetjük ennek a három hónapnak a történetét.

Milyenek voltak ezek a Pest-környéki gyűjtőtáborok, ahova a behívottak bevonultak? Fanni már Miklós hazatérte után írta le, amikor egy barátot látogatott meg bevonulása után:

Délután munkatábori látogatás Frankl Sándornál. Ismerem a képet, és nem tudom megszokni: az állati rabságban, összezsúfolt, nehézszagú piszkos emberek... A rosszképű, nagyképű tisztek, és az ócska gyárudvar, a föld fölött középen kis vízcsap, odajárul kétszáz ember mosakodni. Itt rohasztják a Szabolcsi Bencét is, itt van a Nemes Lajos, Gondolat volt szerkesztője... Szegény kis Frankl Sándor megmarconásodott. Rajta is ott van az az idegen kifejezés, amit eddig mindegyikükön láttam, aki így volt. Elváltoznak, és viselnek magukon eltörölhetetlenül valamit, legalábbis az érzőbbje... (I.582. 1940. dec. 1.)

És mi volt Kodály reakciója minderre?

Reitzer Béla, Frankl Sándor, Szabolcsi Bence munkaszolgálaton. Kodály mikor meghallotta a hírt, nagyon kifakadt, és kijelentette: mégis Bartóknak volt igaza, aki elment, ő is távozik erről a földről, ahol ilyesmi megtörténhet a legnagyobbakkal, legérdemesebbekkel. (II. 1941. máj.8.)

Fanni megszenvedi az egyedüllétet:

1940. szept. 10. *Folyton erősebben érzem, hogy kibírhatatlan az egyedüllét Mik nélkül, nem vagyok egész ember. Aljas, kemény, rideg, gonosz vagyok nélküle. Nem jön mosoly a számra, rettegnek és gyűlölnék. ... Először tetszett, pihentető volt a magány, most úgy érzem, olyan leszek tőle, mint egy jégdarab. Minden érzés és melegség kivész belőlem mások iránt. ÉDES, HOL VAGY, HOGY FELVIDÍTS, te vagy az egyetlen zugom és otthonom, te vagy a szabadságom. (I. 562.)*

1940. nov. 17. *Az alvás halálos szédület most nekem: elvesztett egyensúllyal zuhanok és félek. Csak belekapaszkodhatnék a kezembe, Édes. Milyen boldogság volt elaludni mindig, a kezedet fogva vagy a tested kis részét érintve és érezve legalább. Meddig ébredek fel ilyen keserves hideg egyedülségre még? Istenem, szétszórtál minket, és egy teljes egy-lélek szakadt ketté. Órületos ez a fájdalom, ez a csontig fájó magány. Nem is jól mondom, nem a magány, nem mások hiányzanak, csak te. A tenélküled valóság, az a szörnyű. (I. 581.)*

Ez az első megpróbáltatás „csak” bő három hónapig tartott, de amikor 1940. december 18-án hajnalban kimegy elé az állomásra, azt tapasztalja, hogy: „*Miklóska hétrét görnyedt a zsákok és takarók alatt, rettentő beesett arccal, kétnapi utazás után, fűtetlen kocsiban... Megfürdetem, kihámozom szegénykét a sok piszkos, bűdös holmiból: két hét óta le se vetkőzött ebben az aljas hidegben. Édes Mindenségem, szinte szégyenkezem, úgy elszoktam tőle. Aztán belebújik a rendes ruháiba, és kimegy leszerelni. Leszerel, leszerel, sose hittem volna, hogy még bekövetkezhetsz. ... Aztán csak késő este, hét után tudott visszatérni Mik, addig ácsorogtak odakint...*” (1940. december 18.)

Eközben már komoly emberi tragédiák történnek. Fanni nyomon követi barátjuk, Komor András összeomlásának történetét.

Komor András (1898-1944) író, költő, kritikus, képzőművészeti szakíró, a Franklin lektora, a *Tükör* c. folyóirat szerkesztője. 1940-től négyszer hívták be munkaszolgálatra, amikor 1944 októberében, ötödször hívták be, öngyilkos lett. Felesége Lengyel Gizella, Komor Gizella paralízises. Férjével együtt lett öngyilkos, de túlélte. 1947-ig a férje kéziratait rendezte az OSZK-ban, amikor öngyilkos lett. Gizella keresztény volt. *Illés Endre, Illyés Gyula a legközvetlenebb baráti körükbe tartoztak, de elmaradtak. Kényelmetlen a számukra a barátkozás. Illyést sosem hittem volna ilyennek.* (I.413)

1940. aug. 12. (**Komor András** sorsa 1940-ben:) *Komor Bandi félőrülten zokog a bolondok között.*

Mesélte szegényke, hogy kezdődött a baj. Kiállították vezényelni, hogy jobbraát meg balraát. Hát nagy szelíden elkezdte mondogatni azoknak a szerencsétlen szomorú zsidóknak, akik össze voltak gyűjtve alája. Rászóltak, hogy szigorúbban és erélyesebben csinálja. Megpróbálta, de egyszer csak azon vette észre magát, hogy a földön ül és sír, és aggódva gyűltek köré a zsidócskák, kérdezgetve, hogy mi baja van, Komor úr? Aztán azóta folyton sírnia kellett. Csak visszaengedjék szegénykét, még így is hosszú kórházi kezelésre van szüksége, hogy kicsit rendbeszedjék. (I. 546.)

1940. okt. 10. *Rohantam a kórházba Komor Bandihoz. ... Gizi mondta, hogy éjszakákon át siratta Miklóst, ilyen betegek az idegei még mindig.* (I. 569.)

Az önkényuralom, a terror nem működne **az emberek megrontása**, a gyűlölet felszítása, gyilkos ösztönük felkorbácsolása nélkül. Radnóti tudta ezt, bár ezek a gondolatai nincsenek túlbeszélve. Már 1939 májusában konstataulta az emberi helyzet elvadulását: *Mikor harapni kezd a bárány/ s a bűgő gerle véres húson él.* Amit pedig 1944 májusában írt, azt ki ne tudná kívülről? És ki vette magára valaha ebben az országban?: *Oly korban éltem én e földön,/ mikor az ember úgy elaljasult,/ hogy önként, kéjjel ölt, nemcsak parancsra,/ s míg vakhitekben hitt, s tajtékozott téveteg,/ befonták életét vad kényszerképzetek.*

A **mindennapi rasszizmus** egyre inkább kézzelfoghatóvá válik az utcán, a villamoson, az uszodában. Mindenütt utoléri a kirekesztetteket. A társadalom morális tartása a több évtizedes gyűlölet-propaganda nyomán semmivé foszlik (Bár már a 19. század utolsó harmadától fogva jelen volt. A tisztaeszlári pert is politikai célú uszítás övezte. Igaz, akkor nem a kormány részéről.

A villamoson a kalauz a rendőrtisztnek: „Ugye jól esik látni a sok zsidó közt egy rendes magyar lányt?” Nagy egyetértéssel és igen jól esik nekik valakit szidhatni. (II. 161.)

Két ostoba házmesterlány a villamoson egy kis öregasszonyról: „Nehogy annak a zsidó asszonynak átadd a helyedet!” Jaj, micsoda piszok, gyalázat, undor mindenféle... fertőznek az ostobaságaikkal, és egyre szélesedik az a kör, amely a hatásukat érzi. (II. 167.)

Eközben a munkaszolgálatát töltő Radnóti „négy óra kurtavasat kapott két részletben, a zsebében bevitt savanyúcukorért.” (u.o.) Néhány nappal később: „Megint újabb csapás. Ráfogták párad magával, hogy bakancsban feküdtek az ágyra. Mikor védekezni akart, az őrmester ráordított, ne pofázz! 5 napi szigorított laktanyafofogság. (...) A hátizsákja kifosztva, Arany-kötetek összetépve (...) Szegény, egyetlen, szerencsétlen kicsi fiam... (II. 177.)

Fanni az uszodában van 1942 augusztusában, amikor az ország minden pontján megszólalnak a harangok a fiatal Horthy temetése miatt. Mindenki elcsendesedik, **valaki dudorászik, ezért lezsidózzák.** (II. 175.)

***Aljasnál aljasabb hírek.** A visszakerült területekről három nap alatt kiűzik a szerbeket, cigányokat, zsidókat minden nélkül, csak az utazásra vihetnek pénzt magukkal. Minden pillanatban ökölbe szorul a kéz. Okádni, okádni ettől a kortól. Az álszent aljasságok és hazugságok sohasem tomboltak még így, azt hiszem, mint a mi életünkben. ... És mindent be lehet adni a népnek sehol egy szikrája az önálló, józan ítélőképességnek. (II. 40.)*

*Laci meséli, hogy nagy nyilas tüntetés volt az Andrássy úton: a zsidó-kérdés rendezését kívánják. Mit akarnak még? Szemét, hazaáruló banda. A zsidók élelmiszer-készleteit akarják felkutatni, mert „azért nélkülöznek ők.” Azért! Ezt lehet beadni ennek az undorítóan hülye tömegnek, mikor már minden harmadik emberre egy német katona esik a városban. Itt élőködnek rajtunk tömegesen... Autogramokat kérnek az utcán, mint valami világhírességektől. **ÚRISTEN, micsoda áradása a hitványságnak mindenfelé.** (II. 41.)*

Este Laci jött a hírrel, hogy nemsokára elveszik az iskolát. Beadvány van a minisztériumban a zsidó iskolák bezáratása ügyében. Essünk túl rajta, már nem is fáj annyira, csak ezt az alamuszi komiszkodást nem bírom, ezt a „hátról mellbe” stílust. Olyan fenekestül romlott és aljas a világ, olyan Ninive van körülöttünk, és olyan boldogtalan Jónások vagyunk benne. (II. 17.)

A közgondolkodás elvadulását jelzi egy 1943-as eset is. Tetűvizsgálat volt a munkaszolgálatos században, „és bár csak a két keretlegény volt tetves, a kétszáz zsidó nem, mindenkinek lenyírták a fejét. (II. 246.)

X. A Beck Judit szerelem

Radnóti 1940 decemberétől 1941. július elsejéig volt „szabad”, mielőtt megkezdődött volna második munkaszolgálat. Ekkor azonban válságos korszakot élnek át Fannival. Hatévi házasság után, 1941-ben Radnóti beleszeretett Beck Juditba, aki állandó baráti körük tagja, festőművész, Beck Ö Fülöp szobrászművész, a Nyugat-embléma készítőjének lánya, Fanni barátnőjének nővére, Gombosi György (1904-1945 Auschwitz) művészettörténész felesége. Radnóti nem titkolta el felesége előtt szerelmi kapcsolatát, de hitvesi-baráti összetartozásukat nem mondta fel. Fanni tudomásul vette a kialakult helyzetet. Bár szenvedett tőle, ragaszkodott Miklóshoz, és a kapcsolatukhoz.

Megélt ő már hasonló évekkel korábban, amikor Miklós Liberecbe tanult, és beleszeretett

Klementine Tschiedelbe, a kedvese lett, és egy versciklust is írt hozzá. Radnóti akkor sem titkolózott Fanni előtt, bár kétségtelenül fájdalmat okozott Fanninak, de bízott kettőjük szerelmének és szövetségének erejében.

Amikor Tini (Klementine) 1937 októberében Budapestre látogat, mindhármukat felzaklatja a találkozás. Fanni mégis higgadt, megértő volt, oly annyira, hogy ismerve Miklós szétszórtságát, az ő nevében küld virágot a lánynak a szállodába, aki amúgy is nagyon csalódott volt amiatt, hogy Miklós megnősült.

„Tini egy sugárzóan szép és fiatal, hamvas, édes pofa”- írja Fanni a naplójában, és megjegyzi, hogy látta rajtuk, szívesen megcsókolnák egymást, és sajnálja, hogy nem tették. Ebből a találkozásból születik az *Emlék* című vers, amelyből sugárzik a régi, fiatalos, játékos, magával ragadó erotikus vonzás ereje, szépsége:

Fanni megértése azért tud a spontán fájdalom és féltékenység fölé emelkedni, mert számára a legfontosabb, hogy Miklós nagy költő legyen. Szabadság és élmények nélkül ez lehetetlen volna. Tini látogatásának élményéből született az *Emlék* c. vers:

*Aj, feszeskemellű,
fecskenyelvű régi lány,
te régi költemény, most
életem delén
kérlek, ne légy goromba,
fuss karomba és kívánj!
A napból méz pereg,
Oly rég nem néztelek,
Fellebben lebke inged,
Penderinted, szerteszáll,
Kis pára messze fenn
És látlak meztelen, –*

*a fény remeg még,
Tíz éve emlék vagy te már!*

Fanni a Judit-szerelem kibontakozását is azonnal érzékeli, már 1941. februártól:

Gombosiék nálunk vacsoráznak. (Gombosi) Gyuri... kicsit féltékeny Juditra. (II. 7.1. 1941. febr. 1.)

Síelünk. Összeeszeve indulunk. Olyan nehéz Miklóst megindítani. Szerencsére Judit is jön, s így mindjárt vidámabb az egész, ő olyan drága, csicsergő, gyerekesen jókedvű és szerető Vajda-est. Gombosiék is velünk maradnak, persze Juditnak nagyon tetszik, Miklós folyton mellette van. (II.7-8.1. 1941. febr. 2.)

. és Gombosiék jöttek. Mulatoztam magamban azon, ahogy Miklóska odahevert a Judit mellé, és Juditnak látszólag jólesett, csak Gombosi Gyuri lett egyre félszegebb (II.20.1. 1941. márc. 18.)

Kirándulás Gombosiékkal, Komor Bandival, Vas Pistával, Salamon Andrissal. Mik ... meg a Judittal melegedik fel mindig, azt hiszem, Gombosi Gyuri nagy aggodalmaskodására. (II. 26.1. 1941. márc. 30.)

Vasárnap kirándulás. Pokrócon heverészás. Judit nagyon szereti Miklóst, minden apró jelből észreveszem. Mikor a villamosnál elbúcsúztunk, különösen szomorúan vált el. (II.31. 1941. ápr. 7.)

Ma délután későn értem haza, 6 órára, mikor az őrségem kezdődött, addig egyedül didergett itthon, illetve nem egészen, mert Judit jött fel hozzá, meghívni húsvét hétfőjére. Azt hiszem, Judit nagyon rajong Miklósért, nagy válságokat okozhat Gombosi Gyurival való viszonyában ez a dolog. Valami szelíd megvetéssel vegyes lekezelést veszek észre, ha beszél hozzá. Ma bevonul a délvidékre. (II.33. 1941. ápr. 11.)

Két karodban (1941. április 20.) Könnyedébben születnek mostanában, valami szokatlan sietősség van rajta, ami annyira ismeretlen nála. (II.37. 1941. ápr. 21.)

1941. május 7. Mik egy önarcképet kap Judittól. Illetve kettő van ugyanegy lapon, tusrajz, azt hiszem. Hozzá van írva olaszul az a verssor: „**Ma örülj, ha vágysz örülni, a holnap bizonytalan!**” – Minek így célozgatni? Mondja meg nyíltan, hogy szereti. Én igazán nem nézem rossz szemmel ezt a játékot, ha Miklósnak örömet okoz, örüljön. Csak a Gombosi van rosszul leplezetten megmérgeződve. (**Lorenzo de Medici** 1449-1492 Canzone di Bacco – Farsangi ének 1490. c. verséből. Olaszul: Chi vuole esser lieto, sia: di doman non c'è certezza)

„**Miklóska már készen van**, frissen borotválva. Mostanában csupa izgalom, úgy szórakozom magamban rajta, mint egy kisgyerek élvezi az új és jó darabjait, a jó szövetű örökölt kabátot, az új ballonköpenyt, a könnyű galambszürke kalapot, és hódításra izgultan készül az estére.... Mik Judittal hancúrozik. Nem bánom, de sokkal jobb volna, ha egyszerűen megmondaná: kellesz nekem Minek ezek a kergetőzések egymás körül? Keserű vagyok és unatkozom (II.47. 1941. május 16.)

1941. június 12. **Harmadik ecloga** – Juditnak szóló szerelmes vers.

Pásztori Múzsá, segíts! szerelemről zengjem a dalt már, karmol folyton a bú, új fájdalom űz a világban, mindig, újra csak új! elpusztulok itt hamar én is. Görbén nőnek a fák, sóbányák szája beomlik, falban a téglá sikolt; így álmodom én, ha elalszom.

1941. június 16-án Fanni arra ér haza, hogy Judit van fent náluk Miklóssal. Fanni kedves Judittal, Miklós csapzott, mindketten zaklatottak. „Önkéntelenül odafigyelek a díványra, összenyomódott párnák, mintha az előbb feküdtek volna rajta. Mindegy, nem veszem észre” – írja Fanni. Felteszi a vacsorát, mindenki feszült, majd Judit elindul, Miklós kikíséri a villamoshoz. Még ha palástolta is, Fannit megrázta, hogy otthonukban találkozott Judittal.

Időközben megtalálja a lakásban **Miklós és Judit levelezését**, ami megrázza. Egyre kevésbé viseli el Miklós viszonyát, nem bír hazugságban élni.

1942 februárjában a helyzet változatlan: „*Este József Attila-műsor, a Feri rendezte sorozat utolsó estje. Tele a Vigadó persze. Mi külön ülünk ketten, de Miklós hosszú, szenvedélyes, szomorú pillantásokat vet Juditra, akármilyen messze ül is. Ez bosszant. Hát minek ez az alamuszi elintézetlenség, ahelyett, hogy egymásnak esnének, hiszen Judit szinte forr az érzéki vágyódástól. Ezért undorító is nekem, hogy ez így lerí róla. De persze megalkuszik a helyzettel, a jó bolond gondos férjet mégis jó lenne megtartani. Szóval így nyavalyognak tovább, és nekem mindig össze kell szedni minden önuralmammat, hogy közönyös legyek, és ne mérgeissem el indulatokkal a dolgot.* (II. 114.)

De türelmes, megengedő sorok is olvashatók a Naplóban: „*Mulass, édes világom, Mik Judittal is, nem bánom.*” (II. 104.) „*Éljen az én édes szívem úgy, ahogy jólesik.*” (II. 106.)

Mindent felülírt azonban a történelem. **1942. július 1-én megjön Radnóti behívója második munkaszolgálatra.** Két nap múlva bevonul, és ez a munkaszolgálat nem akar véget érni, **10 hónapig tart.** Szentendrére kellett bevonulnia, majd július közepén indultak Nagyvárad és Székelyhíd érintésével Margittára, ahol nehéz fizikai munkát végeztek, telefonoszlopokat ástak a földbe. (...) *erdőirtás, és vasdoronggal verik a sziklába a póznákat.* (II. 180.) Októberben visszaindultak Pest felé. Hatvanban a hatvani cukorgyárában dolgoztak. Radnóti naplójából tudjuk, hogy szinte meztelenül kellett a nagy tartályok belső falát megtisztítaniuk. November 19-én értek Pestre. November 23-ától egy újpesti ládagyárban dolgozott majd a gépüzembe helyezték át. Hétvégeken hazalátogathatott, néha otthon is alhatott. A „keret” jó kereseti lehetőséget látott a foglyokban. Egy-egy kint alvás előbb öt, később tíz pengő volt, így a keret illetékeseinek heti párezer pengő is összejött.

1943 márciusában Radnóti hazaérkezve leveszi a sapkáját, és kopasz alatta. Fogorvoshoz indult a munkaszolgálatból, amikor belekötött egy katona, fejbe verte, majd egy laktanyába (Albrecht Laktanya – Angyalföld, Lehel út) hurcolta, ahol **megalázták**, megverték, kopaszra nyírták, a laktanyaudvaron gyakorlatoztatták. „*Ne félj, koszos zsidó, nem az oroszok fognak győzni, hanem a németek és én még húsz év múlva is itt leszek*” – figyelmeztette magabiztosan a parancsnok. Mire útjára engedték, már egy újabb áldozatot kínoztak az udvaron a maguk szórakoztatására. Láthatólag az üldözöttek megalázása mindennapi szórakozásuk része volt. Miklós a támadásról jelentést tett a századában, de egy őrmester megjegyzi, ne tegyen hivatalos feljelentést, mert őt fogják meghurcolni a hadsereg megrágalmazásáért.

Végül **Bajcsy-Zsilinszky Endre** vállalta, hogy személyesen átadja a hadügyminiszternek a Radnóti leszerelése érdekében írt kérvényt, amelyet számos neves közéleti személyiség támogatott az aláírásával. Ortutay vitte el a beadványt Bajcsy-Zsilinszkynek, aki megjegyezte: „*Nem is tudtam, hogy zsidó, olyan jó magyar embernek ismertem a versei után.*” Fanni ezt hallva jogos felháborodással jegyzi meg: „*Hát kevésbé lenne jó magyar ember, ha zsidó?*”. Tíz hónapi szolgálat után végül április végén leszerelték.

Albrecht laktanya Angyalföld

XI. Katolizálás

1943 májusában Radnóti Miklós és Gyarmati Fanni megkeresztelkedtek a Szent István Bazilikában. A római katolikus hitre tértek, mint azt sok éve tervezték. Sík Sándor keresztelte meg őket.

Miért is? És most ne térjünk ki korábbi motivációira, az *Újmódi pásztorok éneke Aprószentek* ciklusára, és benne az *Arcképre*, a *Két szentképre*, az önmagának tett fogadalmára, amelyet Fanni is követett, a francia neokatolicizmus és Sík Sándor hatására, arra, hogy a baloldaliság és Krisztus alakja hogyan fonódott össze az ifjú Radnóti költészetében, inkább olvassunk bele a *Nyolcadik eclogába*:

KÖLTŐ

(...)

Gyors nemzetek öldösik egymást,
s mint Ninivé úgy meztelenül le az emberi lélek.
Mit használnak a szózatok és a falánk fene sáskák
zöld felhője mit ér? hisz az ember az állatok alja!
Falhoz verdesik itt is, amott is a pötty csecsemőket,
fáklya a templom tornya, kemence a ház, a lakója
megsül benne, a gyártelepek fölszállnak a füstben.

(...)

s mint legelőkön a marhalepény, úgy megsugorodva
szertehevernek a holtak a város téerein, ismét

(...)

mond, mi hozott most mégis e földre?

PRÓFÉTA

A düh. Hogy az ember
ujra s azóta is árva az emberforma pogányok
hadseregében. - S látni szeretném újra a bűnös
várok elestét s mint tanu szólni a kései kornak.

(...)

(...) *Ismerem újabb verseid. Éltet a méreg.
Próféták s költők dühe oly rokon, étek a népnek,
s innivaló! Élhetne belőle, ki élni akar, míg
eljön az ország, amit ígért amaz ifju tanítvány,
rabbi, ki bétöltötte a törvényt és szavainkat.
Jöjj hirdetni velem, hogy már közelít az óra,
már születőben az ország. Hogy mi a célja az Úrnak, -
kérdem? lásd az az ország. Útrakelünk, gyere, gyűjtsük
össze a népet, hozd feleséged s mess botokat már.
Vándornak jó társa a bot, nézd, add ide azt ott,
az legyen ott az enyém, mert jobb szeretem, ha göcsörtös.*

A költő megidézi a föld apokaliptikus állapotát, amelyet az emberi gonoszság idézett elő, az **emberé, aki az állatok legalja**. Néhum próféta Ninivét találta hasonlóan elvadult állapotban, és haraggal jövendölte pusztulását, Isten igazságos ítéletének bekövetkeztét. **A költő azonban nem hisz a harag és a pusztulás megtisztító erejében.** A próféta arra figyelmezteti, hogy **az ifjú tanítvány, a rabbi** jövendölésére figyeljen, mert az Úr célja annak az országnak eljövetele. És ez az ország már születőben van.

Miért is szükséges azaz ország? Hogy az ember ne legyen emberforma pogányok közt árva rab, akinek el kell szenvednie az állatok alja gonoszságát. **A jóság és szeretet próféciaja maradt az egyetlen tiszta hang az évezredek és a közelmúlt utópiái között.** A kor többi „világmegváltása” mind egyfelé, az ember rabsága és elaljasodása felé vezet. Emlékszünk, mi volt Radnóti véleménye a Molotov-Ribbentrop paktumról. Leszámolt a világforradalom keltette illúziókkal.

A Judit-szerelem 1942 őszére már halványul. Így ír feleségének: **“Imádlak, és még szeretni sem hagyod magad. Hisz értelek én, tudom, hogy mit gondolsz. De tévedsz! Helytelenül látod a „J- ügyet” is. Igen, ez van... Inkább volt... De nem úgy, ahogy gondolt! Szeretlek! Téged szeretlek! És Terajta kívül minden csak játék! Küldök egy verset is néked Édes! Kíváncsi vagyok, hogy mit szólsz hozzá. Ellopott percekben, zűrben írom hetek óta már. Egy kicsit bocsánatkérés is ez a harmadik eclogáért s szebb...”**

És elküldte Fanninak engesztelésül az **Októbertvégi hexameter**eket, amely egyszerre tesz hitet a maga teljes, egyszerre ösztönös, gyermeki, szenvedélyes és felnőtt, felelősséget vállaló szerelméről Fanni iránt:

(...) *Gyere hát elaludni az esték
hosszu szakálla alá, nézd, gyermeked is vagyok én, de
felnőtt, nagy fiad és szeretőd, fele gondra is érett (...)*

Fanni 1942. november 3-án ezt írta naplójába: „Mik verset küldött. Gyönyörű. Még beszélünk majd az utolsó soráról.” Beszéltek is, és Radnóti teljesen újraírta a vers végét.

És lehetett valami Fanni megérzésében, hogy Beck Judit számára a biztonság túlságosan is fontos volt. Nem akart a szerelem miatt sem lelki, sem egzisztenciális bizonytalanságot elszenvedni, hiszen elvált ugyan Gombosítól, de kisvártatva hozzáment **Major Tamáshoz**. Ugyanakkor nem bánta volna, ha Radnóti változatlan intenzitással vágyakozik utána.

Fanninak is voltak „flörtjei”. Ezeket így foglalta össze 1941. febr. 8-án, azon az estén, amikor Göndör Tiboréknál vendégeskedtek, aki Miklós munkaszolgálatos társa volt. *Tibor nagyon-nagyon kedves. Olyan tiszta, hamvas fiatal és szőke, szerény, okos jó gyerek, nagyon tudnám szeretni. Kicsit motoszkál ez bennem már a síelésünk óta, hogy tetszik, és jólesne, ha tetszeném neki (...) nyugtalanít ez a dolog, eszembe jut a Schöpflin Gyuszi, meg régen, a dalmát úton a Kronberger Miklós. – Nekem időszakonként vannak ilyen kisiklásaim, de pontosan beszámolok róla Miklósnak, és ő félig kinevet, félig dühös.* (II. 9.)

XII. A német megszállás után

1944. március 19. **A német megszállás**

Bombázók zúgnak, légójelzés szól. Fanniék a Lehel téri templomba mennek egy keresztelőre, német motorbiciklisek suhannak el időnként mellettük. **Két pap egymás között arról beszél, hogy jól tették a németek, hogy bevonultak.** Nekünk most nem kell felidézniük, hogy ezt követően milyen szenvedések következtek az országban, előbb a németellenes, európai szellemiségű értelmiségiek letartóztatásával, majd a vidéki zsidóság gettósításával, kirablásával, bevagonírozásával és elpusztításával, a pestiek kirablásával és csillagos házba terelésével, majd a nyilas hatalomátvétel után a terror, a kínzás, a rablás, a tömeggyilkosság rázúdulásával a zsidó lakosságra, a gettósítással.

Március 21-én beállít hozzájuk a szegedi fiatalokhoz is kötődő, náluk jóval idősebb ismerősük, **Gerhauser Albert**, aki azzal rémíti őket, hogy „*városparancsnokunk (és ezen **Adolf Eichmann** érti) a kelet-európai szakember a „kiirtásban”, hogy a lengyelországi krematóriumnak meg se kottyán háromszázezer zsidó, amennyi kb. itt lehet.*” (II. 285) Ezt hallva Gerhausert találják gyűlöletes fickónak. Nem hisznek neki, de Fanni azt írja, hogy „*tökéletesen elvesztettem az erőmet utána*”, „*Mik könyörög méregért*” **Salamon András**nak, aki vegyész, kutató a Chinoi Gyárban, de *nincs neki, csak amennyi saját magának kell.*” (II.286.)

1944. május 20-án Radnóti Miklós harmadik és utolsó munkaszolgálatára kezdődik. Fanni kikíséri az állomásra. Utána az ***Ikrek havát*** olvassa otthon zokogva. *Lefekszem az erkélyre, és előveszem az Ikrek havát. Régen olvastam, és most megint magával ragad, és zokogok közben.*

Nem is tudom, lehet-e ezt az írást objektív, száraz szemmel bírálni. Azt a régi kisfiút, aki az én egyetlen gyerekem, és akiről tudom, hogy most is ugyanaz. Azt siratom, tündéri jóságával és gyöngédségével hogy fogja kiállni ezeket az idöket? (...) Sokszor úgy érzem, nincs ilyen édességes ember szegény Attila óta semerre.

Nem látja többé Radnótit.

1944. augusztus: Radnóti utolsó levelét küldi Gyarmati Fanninak. „**Köszönöm Édes az együtt töltött kilenc évet**” – írja pár nappal a kilencedik házassági évfordulójuk után.

XIII. Bujkálás vidéken és a fővárosban. Slachta Margit

Amíg Miklós Borban szenved, *Sík Sándor*, aki **Miklós elrejtését nem vállalta**, hanem azzal a számomra cinikusnak ható, felelősséget hárító papos kenetteljességgel veregette vállon, hogy „*Kell az áldozat*”, a szöke, kékszemű Fanninak segít elrejtőzni. *Slachta Margit*hoz irányította, aki Pécsre küldte. Fanni 1944. június 22-től szeptember 7-ig a pécsi *Santa Maria Női Otthon Egyesület és Leánynevelő Intézet*ben rejtőzött **Branstaetter Mária** névre szóló iratokkal mint bombázásoktól menekült apácájelölt.

Szeptemberben azonban Pestre jött katolikus pártfogói hívására. Aggódott a családjáért, édesanyjáért, rokonaiért is. Segít nekik viszonylagos biztonságban elhelyezkedni, hamis papírokat szerez, látogatja, támogatja őket. Dolgozik a **Vöröskeresztnek**, **Slachta Margit** és **Stadler Frida** irányításával dolgozik a KLOSZ-ban (katolikus nőegylet), a Szociális Testvérek Szerzetesrend Anyaházában (Slachta Margit rendháza). Levest oszt, svéd vöröskeresztes menleveleket gépel, a *Legio Caritas* igazolványával és nevében bombakárosultak számára gyűjt adományokat. Gyakran megfordul az *Anyaház* Thököly úti épületében is, ahol több száz üldözöttet bujtatnak, miközben a szemközti nyilas házban brutális kínzás és gyilkosság folyik. Az Anyaházat a nyilasok razziáitól a svéd és a pápai védettség menti meg, nem egyszer magas rangú diplomaták személyes közbelépésére.

Érdemes felidézni azt a szellemiséget, amelyet *Slachta Margit* képviselt. Megszoktuk, hogy nálunk az éppen aktuális propaganda elhallgatja, elferdíti az igazi érdemet, a valódi teljesítményt. *Slachta Margit nagyszerű ember volt*. És nem csupán azért, mert *üldözöttek százait mentette*, épp a nyilas házzal szemben bátran szembeszállva a terrorral. *Slachta Margit szociálisan érzékeny katolikus feminista politikus volt, a jogállam elkötelezettje*, az első női parlamenti képviselő Magyarországon. A katolikusok nem szeretik benne, hogy feminista, a baloldaliak, hogy mélyen vallásos, és egyik oldal sem kedveli, hogy a jogállamot olyan alapértéknek tekinti, amely nélkül nincs sikeres nemzeti lét sem. *Felelősen gondolkodott nem csupán a szegényekről, a nők helyzetéről, hanem az egész ország sorsáról, jövőjéről*. Íme, egy levele, amelyben kihallgatást kér Horthy feleségétől az első magyarországi deportálások ügyében (*Kamenyec Podolszk*):

Budapest, 1941. augusztus 13.

Főméltóságú Asszonyom!

(...) Egy kis társasággal felutaztam Körösmezőre, illetőleg Havasaljára és egyes más községekbe, ahonnan mostanában az internálások, összetételések és kiutasítások történnek. A

központi írott, méltányos és érthető rendeletekkel ellentétes, kusza és embertelen intézkedéseket láttunk. – Láttunk állampolgársági okiratukat kezükben tartó embereket, félkarú hadirokkantat, alig csoszogó aggastyánt, kanyarós kisgyermeket kétnapi utaztatás után órákon keresztül a tömeggel esőben a nyílt teherkocsin való továbbszállításra várni. Láttuk ezen szerencsétlenek gúnyolására felállított akasztófát az állomáson a rajta lógó varjúval. Karácsonyfalván a beszögezett ablakú néptelen házakat, mert lakóikat éjjel, vagy hajnalban vitték el, a ricsei női koncentrációs tábort, családtagjaikat pedig Garanyban, láttam a hosszú vagonsort, melyben a szerencsétleneket odaszállították és közülük 24 vagon embert visszaküldtek, láttam Száldoboson, hogyan rakják teherkocsira a falu bámészkodása mellett szuronyos katonák és csendőrök örködése mellett az embereket, amikor az akció beszüntetésére már kiment a rendelet, láttam Putnokról egy csoportot, kiknek iratait a szolgabíróság beszedte, visszatartotta és tulajdonosait elszállíttatta stb., stb....

Nekem az ügynek mindig csak fele az, hogy minden ember Isten gyermeke, tehát igazságtalanul és kegyetlenül senkivel sem lehet bánni. – A másik fele annak átlátása, hogy mi lesz velünk, ha az ország lecsúszik a jogelvek alapjáról és mind mélyebben és mélyebben csúszik a demoralizációba, a csendes anarchiába. S ami ma csendes, milyen rombolásban fog kitörni később, főleg inség idejében, ha már nem lesz zsidó, akin megszokta, hogy az ököl és erőszak a törvény. (Kiemelés S.V.)

(...) Tekintvén, hogy minden szóbeli ellenkező kijelentések dacára a deportálások ezerszámra és lázas gyorsasággal folynak, bátorkodom Főméltóságodtól lehetőleg levelem átadójával jóságos választát kérnem, hogy lehetséges-e az audienca és mikor? (...)

Főméltóságodnak mély tisztelettel,
Slachta Margit

Slachta Margit, amikor a nyomorban élőkért, a jogukban korlátozott nőkért vagy a brutális bánásmódnak kitett üldözöttekért, kirekesztettekért kiáll, az ország sorsáért, jövőjéért aggódik, szemben azokkal, akik ezeket a rémtetteket hazafias lózungok mögé bújva követik el, romlásba döntve az országot.

1944. október 30-án a *Temesvári Déli Hírlap*ban megjelenik a *Hetedik ecloga* és az *Á la recherche*. Ez átmeneti bizakodásra ad okot Radnóti sorsát tekintve, de később világossá válik, hogy Miklós ezeket a kéziratokat még szeptember közepén bízta *Szalai Sándorra*, mielőtt megkezdtek volna a tábor kiürítését. Radnóti az első csoportba kérte magát, amely Magyarország felé indult gyalogmenetben, míg a másik csoport a táborban maradt. A szerb partizánok hamar elérték a tábort, és a második csoportból mindenki megmenekült. Közülük legtöbben a már felszabadult Románián keresztül igyekeztek hazajutni. Ennek a híre azonban csak 1945 januárjában éri el Fannit.

Az ostrom alatt Fanni Budán rekedt, amely lassabban és véresebben szabadult fel, mint Pest, a Várban körülzárt és tovább harcoló németek és magyarok miatt. A Rózsadomb oldalában és a Pasarét környékén bujkáló Fanni és unokahúga, Milch Hermina (Gyarmati Rózsa lánya) a férjével sok szörnyűséget éltek át. A hideg, az élelem és a víz hiánya, a higiénés katasztrófa, a tömeges összezárttság Fanni életének nehéz időszaka. Az oroszok erőszakos viselkedése megfélemlíti a lakosságot. Fannitól elveszik Miklóstól kapott óráját, három alkalommal fizikai inzultus is éri, egy alkalommal egy orosz katona megerőszakolja. Ez lett a hatodik abortusza 1935 óta.

A bujkálás, a szenvedés közben arra gondol, hogy ha ezzel Miklós szenvedéseit tudná enyhíteni, sokkal többet is elviselne. Imádkozik Miklósért.

Édes Istenem, nem bírom ezt a szorongást. Segítsd meg őt, légy vele, hogy világos, tiszta legyen a feje és mindenre tudjon felelni. Segítsd meg őt, Te tudod mennyit kínlódott szegény, ne engedd, hogy baja történjék. Légy velünk, bár tudom, hogy bűnös vagyok, ő nem, soha, de én oly sokszor vagyok kemény és bántó az emberekhez, bár a legfőbb parancsnak tartom, hogy szeresd felebarátodat. De azt hiszem, azért van ez, mert sokszor és annyiszor ért már bántalom engem is. De ő jóságos. Ő még soha senkinek nem vétett, az ő szívében és agyában rend van, és nagyon vigyázz Rá, Istenem!

Egy hónappal Radnóti halála után, amelyről nem értesült, ezt írja a naplójába: „*Mindent könnyedén veszítenék el, csak Miklós jöjjön haza. Most már itt születik előttünk az új világ, és állandó életveszélyben lapulunk ennyi ideje már, bombázások és ágyuzások közepette, de semmi-semmi nem fontos, csak Miklós. Nélküle nem tudnék új életet építeni.*”

Az oroszokkal kapcsolatos korábbi illúziói nem állják ki a valóság kontrolját. „*Nem lehet velük barátkozni. Zabrálnak, erőszakoskodnak. Utálom azokat is, akik a méltatlankodástól fulladoznak.*” A katonák gyakran hivatkoznak arra, hogy mit műveltek a magyarok megszállóként Ukrajnában. Megütözik azon, hogy az oroszok egy elfogott némettel ágyút tisztíttatnak, majd agyonlövik, és röhögnek. (II. 416)

Vannak, akik hamar kiismerik az oroszok szokásait, gyengéit, kultúráját. Ottlik Riadó utcai házának bejáratára kétnyelvű táblát erősít ezzel a felirattal: **Írók, művészek központi irodájának helyisége**. És az oroszok tiszteletben tartják a házat, ahol csupán az Ottlik házaspár és a náluk rekedt Vas István és Tolnai Gábor bujkált. Más forrásokból is ismerjük az oroszok írók, művészek iránti tiszteletét. **Márai** naplójában is szerepel ilyen epizód egy orosz tisztről, aki nagy tisztelettel volt az író iránt, csodálta hatalmas könyvtárát, benne Tolsztoj és Dosztojevszkij műveit.

XIV. Budáról Pestre. Az ostrom után. Baloldaliság kritikus szemmel. A virulens magyar feudalizmus

Pest már felszabadult, amikor Budán még tartott az ostrom. De a németek kitörése és leverése után sem volt könnyű a helyzet. A hidak felrobbantva, szinte lehetetlen volt átjutni Pestre. Kalandos úton, a Margitszigetnél, mindkét Duna-ágon csónakkal sikerült végül átkelnie. *80 pengő a Szigetig (...) Jön a bizonytalan kikötés, félig jégtáblákon, félig egy ott heverő deszkán.(...). A Szigeten minden roncs és sár. Bolyongunk a romok között, nagy nehezen vergődünk át a túlsó partra. (...) Végre felfedezünk egy csónakot.(...) Alig négy-ötöt lehet egyszerre átvinni. Végre átkerülünk (...) Szeretném megcsókolni a pesti rakpartot.* (II.424-5.).

Megtalálja édesanyját, a rokonait. Hónapok óta először fürödhet meg levetkőzve és fekkhet tiszta ágyneműbe, külön szobában. Miklósról azonban semmi hír. A Pozsonyi úti lakás feldúlva, a raktár Miklós könyveivel kirabolva, sőt az árvíz is előntötte. **Barótiban** is csalódnia kellett. **A lakás, amelyet házassága alkalmából kiigényelt, zsidó lakás volt.**

Fanni erről személyesen győződött meg. Éppen ott volt, amikor megérkeztek az eredeti lakók, és keresték holmijait, de semmit sem találtak. (II. 455.) Fanni is nehezen kapja vissza Barótitól a náluk elhelyezett könyvespolcokat, nem is szólva a lakásból eltűnt írógépekről, amelyeket Fanni a gyors- és gépíróiskolából menekített hozzájuk néhány ruhaneművel együtt.

Hasonlóan járt Komorékkal is. A villát kirabolták, amit oda rejtettek, fényképek, Miklós egyetemi indexei, írásai, ruhái mind elvesztek. (II. 433.)

Salamon András lakásában pedig nem tudják, sírjanak vagy nevéssenek. Saját, kifosztott javaik helyett tele volt a lakás idegen holmikkal, ismeretlen német és orosz katonáktól levetett ingekkel, egy barométerrel a falon, egy lőállással az egyik ablakban, alatta homokzsákok. De csodával határos módon a könyvespolcok a könyvekkel a régi rendben álltak a helyükön érintetlenül. És az iderejtett levelek, kéziratok is megmaradtak.

Az új élet, a sok tennivaló sem tereli el Fanni figyelmét a keserűségéről, a Miklós nélküli élet ürességéről, értelmetlenségéről:

„Ha Miklóst elvetted, vegyél el engem is, nagyon-nagyon gyorsan. (...) Nem fontos, hogy itt legyek, édes jó istenem, könyörgöm, pusztíts el nagyon, nagyon gyorsan.” (1945. június 26.)

Gyarmati Fanni baloldalisága ellenére nem csak a szovjet megszállást, de a háborút követő folyamatokat is kritikusan szemléli. Látja, hogy ugyanolyan emberek szolgálják ki az új hatalmat, mint a korábbi. A tömeg, amely a németek bejövetelét ünnepelte, most az Internacionálét énekli.

Belép a pártba, az V. kerületi pártbizottságban ott van *Szántó Piroska, Vas István, Zelk Zoltán*. Tetszik neki *Rákosi* beszéde, *tömör, okos. A legfontosabbakat mondja egyszerűen, keményen, és közvetlenül*. Felhangzik az Internacionálé. *Párizs óta – 1937 – nem hallottam. Úgy fájt, hogy Miklós nélkül vagyok*. (II. 430.)

Közben *Ortutay* az MTI, majd a Rádió vezetője lesz, Fanni pedig a titkárság vezetője. Az új kormány belügyminisztere a Szegedi Fiatalok egyike, *Erdei Ferenc*. *Ortutay* megkéri, hogy rendezze el a *Radnóti Miklós* neve körüli zavarokat. Radnóti ugyanis hiába kérte a háború előtt a belügyminisztériumtól a *Glatter* név magyarosítását Radnótira (dédapja családja Radnótról származott), csak a *Radnóczi* nevet engedélyezték, holott akkor már évek óta Radnóti Miklós néven publikált.

Lassan elindul az élet, a romeltakarítás, a villanyszolgáltatás. Fanni megtisztítja, kitakarítja a lakásukat, és hazaköltözik. *„Múlt vasárnap reggel először fürödtem meg itt, meleg víz folyt. December 20-a óta először, és újra itthon. ... Tudom, hogy elevenen kínozom magam az itt lakással, de mégis csak itt bírok élni*. (II. 459.)

Hamar észreveszi a hamisságot az új politikai rezsimben is: *„Túlzott az oroszokat dicsérő propaganda, és óriási a szakadék a valóság és az állítások között, ezt a legostobább is jól látja, de félek, hitelét veszti az egész Kommunista Párt*. (II. 466.) *Az oroszok elveszik a szerencsétlen munkaszolgálatosoktól az ajándék élelmiszert, amit az amerikaiaktól kaptak. Válogatás nélkül viszik az üldözötteket és a németeket az orosz süllyesztőbe fogolyként*. (II. 467.)

Bár tisztán látja a propaganda és a valóság közötti távolságot, annyira azért nem tud elfogulatlan lenni, hogy ne sajnálkozzon amiatt, hogy az amerikaiak kezébe került az atombomba, de reméli, hogy az oroszok is eljutnak ehhez, vagy még messzebb. (II. 488.)

Eljön az első május elseje. *Az utca teli volt ujjongással, jókedvvel.* De azt is látja, hogy Sokan kényszerből és félelemből vonultak ki a házakból, mert a toborzást bizony a házparancsnokok sokszor túlbuzgó terrorizálással csinálták. Mennyi meglepetés az utcán: jártak a villamosok kedves kalauzszeméllyezettel, feliratokkal, hogy „A nyilasok lerombolták, mi felépítjük!”

Fanni azonban nem felejt. A városban, az utcákon, a járműveken, a mozikban ugyanazok az emberek jönnek-mennek, élnek, akik az elmúlt években. Akik ma a moziban a kommunista propagandának tapsolnak, tavaly a *Jud Süssért* lelkesedtek (II. 438.), és még októberben is karlendítéssel üdvözölték a Pasarét felé vonuló németeket (II. 339.): „...úgy érzem, hogy rablók és gyilkosok közt élek szoros közelségben, villamoson és az utcán hozzájuk súrlódom, és menekülni kellene közülük, hiszen álcázott fenevadak, hiéna valamennyi. Köztük forgolódtam a bujdosás és fesztelen megnyilatkozásaik idején is, és a „demokratikus” pártjelvények vagy rendőrségi karszalagok mögött lapul a zsidó szajrék kellemes emléke, és az embervadászatok csiklandó izgalma.” (II. 494)

Köztük forgolódtott csillag nélkül, hallhatta kendőzetlen megnyilatkozásaikat, amikor azt hitték, egymás között vannak.

Miközben a kisnyilasokat a háború után keblére ölelte a kommunista párt, a Horthy-rendszer minden bűnét, a német szövetséget, a háborúba való belépést, a magyar zsidóság kirablását, deportálását és legyilkoltatását, a háborúból való kiugrás megghiúsulását mind a jobb, mind a baloldali politikai manipuláció igyekszik főként a nyilasok nyakába varrni. Az utóbbi években *Karsai László* tárta fel ennek a felelősség áthárításnak a hamisságát. A háborút követő szemfényvesztés olyan sikeres volt, hogy máig az él a köztudatban, hogy a legnagyobb bűnöket a nyilasok követték el, holott a zsidók kifosztása, a deportálások legnagyobb része 1944 nyarán (május-július) történt. A magyar holokauszta közel hatszázezer áldozatának döntő többségét ekkor szállították magyar államvasutakon az auschwitz-i megsemmisítő táborba.

A valóban brutális nyilas terrorra mutogatva lehet jobbról is, balról is *Horthyt* és a *keresztény középosztályt* mosdatni, Magyarország felelősségét tagadni az elárult magyar állampolgárok százezreinek elpusztításáért.

Fanni a naplójában beszámol olyan eseményekről is, amikor olykor nyíltan és közvetlenül is kifejezésre jutnak a kommunistákéval ellentétes törekvések, nézetek. „Nagy, néma tömegtüntetés Szent István napján, a hercegprímás köré sereglő tömeg és irtózatot presztízsszüllés a Kommunista Párt körül. Egyre kevésbé van hitele annak, hogy mit vallok én vagy a magamfajta kárvallottak. Hiszen persze, hogy nem beszélhetünk másként azok után, ami számkivetettségünkben velünk történt. Ezerszer fontosabb egy *Ortutay-féle* kiállítás és politikai előadás, mint a legképzettebb zsidó, vagy volt üldözött marxisták minden kitűnő előadása és agitációja. Csak azt hiszik el, ami az ő oldalukról jön, a többi számukra „múló” konjunktúra csupán, amit nagy óvatosan ki kell várni, és akkor megint eljön az ő idejük, a számlálhatatlan és mérhetetlen boldog „szajrézás”, a változatos és tömeges öldökléssel fűszerezve. (Kiemelés S. V.) (II. 507.)

Nem egyszer kísérteties a *Naplót* olvasni, ahogy **Nádas Világlóját** vagy a *Galilei Kör történetét*, **Ady** publicisztikáját, **Móriczot**. Valóban mintha az örök visszatérés paródiájával

szembesülnénk. **Itt cinikusan újra és újra minden megismételhető.** Hol a szociális, hol a nemzeti, hol e kettő egyesített zászlaja alatt újra és újra folytatható az ország érdekeivel ellentétes politizálás, **restaurálható az oly jól bejáratott feudalizmus,** a többség jogfosztása és kifosztása, a kevesek búsas zsákmányának biztosítása. **A végén még labanc leszek, mint Adyék a darabont kormány idején.** Kár, hogy *Európa* nem tud egy kicsit **II. József** vagy **ferencjóska** lenni. Mi ugyanis sosem tudjuk féken tartani a saját „elitünket”. Tombol a gátlástalan **harács és népbütítés.** És mindig ott folytatják, ahol utóbb abbahagyták.

XV. Értelmezésre váró szöveggyűjtemény

Persze ne gondoljuk, hogy a korszellem, a rasszista, antiszemita beszédmód, az osztályalapú előítélet a baloldali, sőt a baloldali zsidó gyökerű értelmiség nyelvhasználatát érintetlenül hagyta volna a 30-as, 40-es években. **Íme, egy kis szöveggyűjtemény a naplóból,** amely nem elsősorban a Fannira jellemző beszédmodot tükrözi, sokkal inkább példa a spontán, nem kívülállóknak szóló, bizalmas hangvételű hétköznapi beszédre, amelyet az üldözöttek is használtak, és amelyet a nyilvánosságra kerülő szövegekből a szerzők (karöltve a szerkesztőkkel) többnyire kigyomláznak, így ritkán szembesülünk vele.

Ugyanakkor fenntartással kell kezelnünk ezt a jelenséget. Részben azért, mert **nem tudhatjuk,** hogy vajon ez az antiszemita beszédmód korábban, a dualizmus korában, az első világháború előtt és alatt mennyire hatotta át az informális közbeszédet, adott esetben az érintetteket is. Másrészt **nem tudhatjuk,** hogy e jelenség milyen mértékben nyúlik vissza azokra a hagyományokra, amikor a térség zsidósága népként határozva meg önmagát, gyakran és szívesen élt az önirónia eszközével, ahogy ezt a zsidó viccekből jól ismerjük. Nem zárható ki tehát, hogy ez az oly jellegzetes önirónia modern, városi, beszélt nyelvi változata hat csupán a kortárs rasszista nyelvhasználattal rokonnak vagy azonosnak egy megváltozott korban, egy új kontextusban. (Az idézetekből a neveket kihagytam. S. V.):

(...) dzsentribe oltott zsidó monoklival és kellemetlen leereszkedéssel (I.253)

Az a sötét gaz tót-sváb keveset ír Az európai költők antológiájáról (I.293)

Sváb-legény arcán hit és humor vegyül, és szeretem ezt a fajta örök kölyökséget az embereken. (I. 351)

Majdnem kibírhatatlan alak. Megdöbrentő közhelyeket és olcsó, lipótvárosias izlést árul el az ordító vitáiban, amik fejfájdtóak. Felesége kitenyésztett hisztérika, ami ebben a városrészben tanyázik főként. (I.374)

(...) ellenszenves zsidó dzsentri benyomást tett (I.387)

(...) férje egy szabályos kis pesti zsidó (I.421)

(...) igazi zsidó önzés van bennük. A maguk egész szűk körén kívül nem érdekli őket semmi.(I.435)

(...) a kis kövér vőlegénye jött, erősen libazírszagú emberke, erősen zsidós modorú. (I.436)

(...) olyan szabályos pesti zsidócska a férje, és bolondul a „kultúra vívmányaiért”, a legmodernebb eszpresszó kávémasinától a zenélő jégszekrényig minden ilyesmije van, pedig eléggé szegények.(I.486)

(...) félzsidó, de egésznek számító azeszése, amivel folyton hangadó szeretne lenni,(I.520)

(...) kellemes, okos, igazat mond, de nagyon beképzelten, és azzal a túl biztos zsidó gesztussal, amit nehezen lehet elviselni.(I.530)

A Napló szociológiai, lingvisztikai forrásértékének tekinthetjük, hogy ezt a beszédmódot is megörökítette. Értékelnünk kell, hogy Fanni kényes ízlésű tanárként és entellektüelként később sem gyomlálta ki ezeket a szövegből. A hitelesség, az önfényezés hiánya a Napló elévülhetetlen és tiszteletre méltó értéke.

XVI. Radnóti sorsára fény derül

Radnóti utolsó korszakának versei a háború utáni sajtóban, kiadványokban több helyütt is megjelennek: a *Hetedik ecloga* a Szép Szó Almanachban, a *Nem tudhatom* az Új Magyarországbán, a *Nyolcadik ecloga* a Magyarokban, a *Sem emlék, sem varázslat* a Szabadságban. Amikor Fanni véletlenül összefut **Illyéssel Komor Gizinél**, Illyés megjegyzi, hogy milyen szép versek jelentek meg mostanában Miklóstól.

Hát igen, Illyés is hasonló cipőben járt, mint Vas, aki elegáns nagyvonalúsággal palástolta féltékeny tekintetét, amellyel azt fürkészte, ki nő fölé a nemzedékéből, bár a hatalomvágy és önmitizálás távol állt tőle. Illyés jó diplomáciai érzékel szemérmességbe csomagolta befolyás iránti szomját, nagyság iránti vágyát. De végül se Babits, se Vas, se Illyés, se azok, akik között sznob divat volt Radnótit lekicsinyelni, nem tudták őt kiszorítani a magyar líra legemlékezetesebb alkotói közül.

Lassan elérnek Fannihoz a hírek Miklós és a bajtársai sorsáról. A járnai tudókat áthajtották a határon, és legtöbbször *Mauthausenbe* és más táborokba kerültek. Arról akkor még nem szóltak a hírek, hogy mi történt a hátra maradt betegekkel. Csak később derült fény arra, hogy miután nem fogadták őket a győri kórházak, Abdánál valamennyiüket legyilkolták. (*Tarkón lövés. Így végzed hát te is...*)

1945 ősze és 1946 augusztusa között Fanni nem ír a naplójába. Ortutay hihetetlen tempót diktál titkársága vezetőjének, Fanninak szusszanni sincs ideje, bár az elesett, segítségre szoruló barátokat, családtagokat, rokonokat sosem hagyja cserben. Ekkor azonban eljut hozzá az **Új Élet augusztus 1-i száma**, azzal a felhívással, hogy jelentkezzenek az *Abdán* meggyilkolt munkaszolgálatosok hozzátartozói. A névsorban szerepelt *Radnóti* teljes névvel és pontos adatokkal. Fanni rosszul lett a hírre, hiába érezte már korábban is, hogy lehetetlen, hogy Miklós teljesen leromolva, jártányi erővel sem bírva, a bajtársaitól lemaradva túlélhette Győrben vagy Győr környékén 1944 borzalmas telét és a nyilas terrort.

Ortutay értesülve az Új Élet közleményéről „a polgármesterrel beszélt dízsírhely ügyében, szóval nagyon kezébe vette a dolgot. (...) Közben telefonok Győrbe, oda-vissza, az ottani MTI-kirendeltségvezetőhöz, aki intézkedett a zsidó és egyéb hatóságoknál, hogy hétfőn, azaz augusztus 12-én jövünk.” (II. 498.) Végül **Keresztury Dezső** (aki 1945-47 között közoktatási miniszter volt) és **Kodály** igazolták a dízsírhely jogosságát, így nem kellett végigvárni, amíg

a monarchiából örökölt, akkor még működő jó öreg hivatali protokoll szerint végigfut a kérvény az összes fórumon.

„Másnap vasárnap, 11-e volt, házassági évfordulónk, a tizenegyedik éppen. 1935-ben is vasárnap volt ezen a napon, és most elindultam Miklós temetéséről intézkedni. (II. 498.)

Győrbe érve bárkivel beszélnek, egyként állítja, hogy SS alakulat volt a tettes. *Holott az eredeti hitközségi hír szerint hungaristák voltak. Az egész Győr városa bűzlik ettől az elfojtási, eltusolási vágytól (...) az 1944 novemberében történt hasonló esetek 1946 júniusában kezdenek napvilágra jönni, holott mindenki jól tud róluk, és állítólag a szem- és fültanúk jelentették is jókor az illetékes hatóságoknak, de hát más dolguk volt és van. (II.499.)*

Lehangoló élmény a kelletlen, részvétlen, siettető gépiesség, amivel találkoznak. A temető kapuja mellett egy gyalulatlan, lezárt faládát adnak át szállításra, mintha egyéb nem érdekelné az illetékeseket, mint a lerótt kezelési költség. De Fanni ragaszkodik hozzá, hogy felnyissák a ládát, amit igen kelletlenül tesznek meg. *„Pirosas ruhafoszlányok, valami sáros töltetű, töredezett mellkas, szétesett koponyacsontok (...) egyetlen erős, sárgás lábszárcsont, és mellette turistabakancsok. (...) Egy Biblia foszlánya, Máté evangéliumánál nyitva, és egy fekete bőrtárca (...), a piros pulóverfoszlányok nem ismerősek, nem az a kötés, amivel az ő meleg piros pulóvere készült (...). De egyáltalán ő ez biztosan? (...) Isten tudja, kinek a rongyai kerültek rá (...). A fekete bőrtárca üres (...), a benne lévőket kivették, és átvehető később. Sürgetnek, és újra rázárul a láda fedele. Erősködnek, hogy itt kizárt dolog a tévedés. Az exhumálásnál a legnagyobb gonddal helyezték a testeket kettesével a ládába, egyiket fejtől, a másikat lábtól, számozták őket, és ennek alapján emelték ki most is. Megfordul a fejemben, de jó volna mindet felnyitni, és végignézni, hogy ez a bizonytalanság eloszoljon (...). Elfajtom a kéréseim, aggodalmaim (...), elmehetünk a Lusztig rőfösüzletébe, ahol az exhumáltak holmiját őrzik. Elővesz egy nagy csomagot, amiben számozás szerint vannak különrakva a halottaknál találtak.(...) A két fogat is gondosan beteszi külön papírba. Aztán (...) elmegyünk Abdára (...) (II. 500.)*

Abdán Hujber Kálmán gátörrel találkoznak. Elmondja, mit látott múlt ősszel. Egy szekér kanyarodott egy kis ösvényre, ami tele volt emberekkel. Négyet leszállítottak, azokkal bevitették a többieket a legsűrűbb akácosba, és azokkal megásatták a gödört. Őt elparancsolták a közelből. Egy SS katona elállta az utat, tilos volt arra menni. Aztán már nem látott semmit, csak hatvan lövést hallott. Ezért gondolta először, hogy hatvanan lehettek, de a tömegsírban huszonkét meggyilkoltat találtak. Csak úgy sebtében hányták rájuk a földet. A fű tele volt vérrel és agyvelődarabokkal. Ő jelentette az esetet, meg az egész környék tudott róla. Rendőrségi akta azonban nem lett belőle. Ezért érdeklődött hiába Fanni korábban a vidéki rendőrkapitányságon, nem volt nyoma a történeteknek.

Ortutay most mondta el Fanninak, hogy ő már visszatért bori muszosoktól hallott arról, hogy Miklós már Szentkirályszabadjánál teljesen tönkrement, járni, enni sem tudott, így került a halálszekérre, de nem szólt erről addig, amíg Miklós sorsáról biztosat nem lehetett tudni.

Fanni egy kórót tépet a gödörrel, amit Miklós sokkal hitelesebb sírjának érzett, mint amibe majd Pesten temetik.

Győrben egy vendéglőben találkoztak a rendőrtiszttel (Orbán Sándor századossal), aki a nyomozást végzi. *Elhozta a pontos exhumálási jegyzőkönyveket, rekonstruált rajzokkal, hol érte őket a lövés, pontos leírással a megtalálás állapotában. Azt nem értem, hogy Miklóson*

szürke steppelt kabátot és kötött nadrágot emlegetnek. Ez nem az ő ruházata, de hát kicserélődhetett és változhatott is (...) a meszes földben. Viszont a fogazat leírás az övé (...). A tarkólövés állítólag azonnal halálos, és ezeket két mellkasi lövés kivételével ez érte. Fanni biztos benne, hogy a tetteseket nem fogják megtalálni, hiszen a közeg a teljes elfojtás és ellenállás tüneteit mutatja. (II. 502.)

És igaza volt. Az elfojtás azonban nem vált időlegessé. Folyt az a rendszerváltásig mindenféle színben, leghosszabban kádár-vörösben, ma pedig kisstílusúan akarnok piros-fehér-zöld-barnában.

XVII. Az abdai gyilkosok a Kádár-rendszerben és ma

Ahogy *Csapodi Tamás* kikutatta, a Kádár-rendszerben folyamatban volt egy fedett nyomozás az **abdai gyilkosok** után. Feltehetőleg, legalábbis ürügyként, *Tolnai Gábor* kérésére, aki *Radnóti* halálának körülményeit szeretne volna tisztázni készülő monográfiája számára, és erre a legalkalmasabb munkatársnak a kádári titkosszolgálatot vélelmezte. Az abdai dosszié 1967-1977 között volt „nyitva”. Nem tekinthetjük véletlennek, hogy a hátborzongató brutalitást feltáró *zuglói nyilas-per* is 1967 januárja és áprilisa között zajlott. Lehetett ennek némi geopolitikai kontextusa is. Azt volt hivatott demonstrálni, hogy a háborús bűntettek a keleti blokkban sem évülnek el. Az ENSZ közgyűlése ugyanis éppen 1968-ban fogadta el a háborús és az emberiség elleni bűntettek *elévülésének kizárásáról szóló egyezményt*, amelynek az előkészületei már bizonyára huzamosabb ideje folytak.

A nyilas-per és az abdai gyilkosok utáni nyomozás szükségszerűen torkollott annak a politika számára nem kívánatos ténynek a demonstrálásába, hogy a *háború után a nyilas lumpen brutalitásból egyenes út vezetett a kommunista pártba*. A kihallgatott abdai keretlegények közül kettő is a kommunista párt tagja lett, a nyomozás idején pedig MSZMP-tag volt. *Egyikük nyíltan bevallotta, hogy részt vett az abdai tömeggyilkosságban*. Nos, itt állt meg az ügybuzgalom, és kezdődött a *mismásolás*, ugyanis az akkor érvényes jogszabályok szerint MSZMP-tagok ellen fedett nyomozás nem folyhatott. Tehát: nem viszik perre, de kifogást sem keresnek (mint pl.: a bizonyíthatóság hiánya, elévülés, vagy bizonyos tényállások miatt a feltételezett elkövető nem vonható felelősségre stb.). Ehelyett nyújtják, mint a rétestésztát, majd lassan elfelejtik, mintha a nyomozás sosem létezett volna. Így természetesen a feltárt tények is titokban maradnak.

Manapság pedig a *Szabadság téren*, éppen átellenben a szovjet emlékművel, egy újonnan felállított szobor pompásan demonstrálja a provinciális akarnokságot arról, hogy mi tiszták vagyunk, akár egy arkangyal, csak a németek gonoszak, akik lecsaptak éteri tisztaságunkra.

XVIII. Újratemetés. Mindmáig agnoszkálás nélkül

Radnóti 1946. augusztus 14-én harmadszor is eltemetik a Kerepesi úti temetőben.

Hogy Radnóti az áldozatok között volt, azt a tömegsír feltárásakor megtalált iratok, levelek, fényképek és a notesza egyértelműen bizonyítja. Az egyen-deszkekoporsókba temetett maradványok esetében azonban nem állítható teljes bizonyossággal, hogy a neveket nem keverhették össze, nem cserélhették fel. Feltehetőleg a Fanninak mutatott holttest egyetlen

ruhafoszlánya sem volt Radnótié bevonulásakor, de nem egyezett a feltáráskor felvett jegyzőkönyv leírásával sem a ruházataról.

Radnóti hitelt érdemlő agnoszkálása a mai napig nem történt meg.

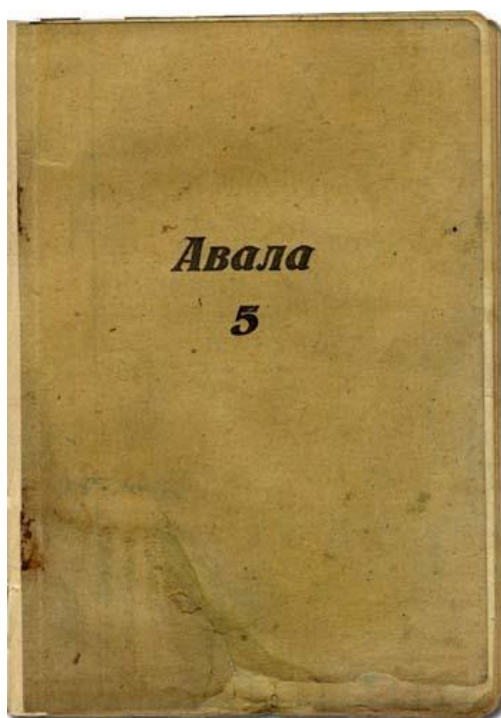
Ezért nem is járt ki Fanni sosem a Kerepesi úti temetőbe. Semmi nem győzte meg arról, hogy bizonyosan Miklóst temették a dízsírba. Ugyanakkor *Szerb Antal* özvegyének is igaza volt, amikor azt mondta Fanninak, hogy ő bármilyen holttestben szívesen felismerné *Tónit*, csak legyen egy hely, ahol méltón emlékezhetünk rá.

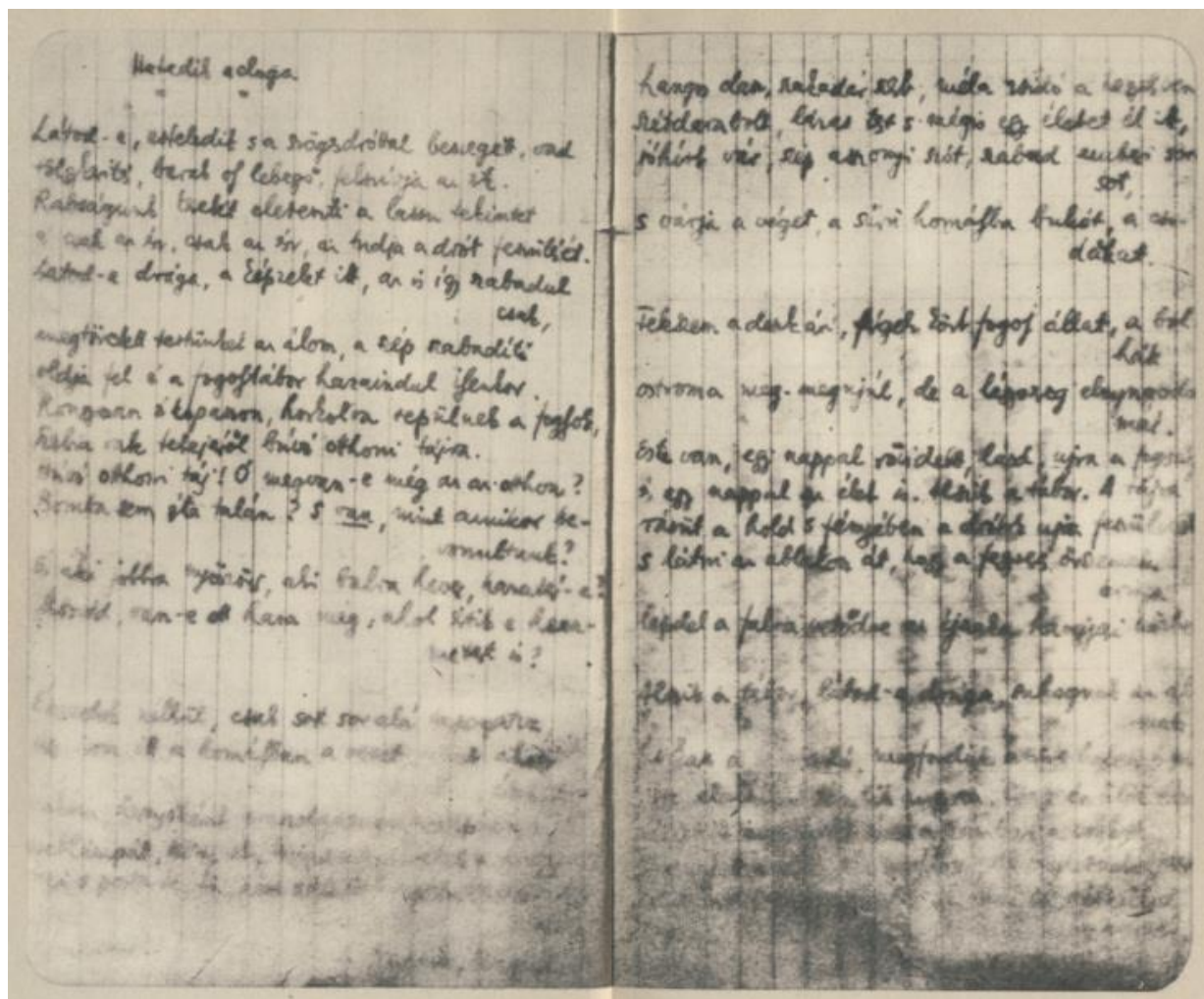
XIX. Szembesülés a Bori notesszel

Megérkezve Győrből, Fanni nagy izgalommal bontotta ki a csomagot, amely **Miklós tárcájából előkerült tárgyakat, iratokat, dokumentumokat** tartalmazta. A noteszben, amelybe a verseit letisztázta, a Szalai Sándornak lemásolt, és már korábban hazajutott *öt* versen kívül (*Hetedik ecloga, Levél a hitvesnek, Á la recherche, Nyolcadik ecloga, Erőltetett menet*) még öt verset talált, a *Gyökér* címűt és négy *Razglednicát*. A negyediket azonban Radnóti már nem tudta bemásolni. Egy gyógyszerreklám hátoldalára írta, és csak betette a notesz lapjai közé.

Fanni észrevette a gondosságot, amellyel Radnóti azokat az új verseit óvta, amelyekből a noteszbeli volt az egyetlen példány. *Úgy helyezte el őket, hogy olvashatóan juthassanak haza a halála után.*

És valóban, ez az öt vers nem egymást követő oldalakon található, és mindössze ez az öt olvasható tisztán az elejétől a végéig. A többiben vannak olvashatatlaná ázott sorok, amelyeket csupán a notesz alapján nem lehetne hiánytalanul rekonstruálni.

A noteszban Fanni két fényképet is talált, Miklós édesanyját, és a *Levél a hitvesnek* mellett az ő kislánykori képét. És volt ott egy imádság is, amelyet Fanni még akkor írt Radnótinak, amikor Miklós Szegedre utazott a tanári vizsgájára.

XX. „Mennyei csodák közt éltem”. Önvád és elhallgatás

A noteszt, az iratokat forgatva Fanni keserősége önmaga ellen fordul. Magát ostromozza Miklós sorsáért. Mindent félre kellett volna tolnia, nincs szülő, nincs testvér, nincsenek rokonok, nincs Hermi. *Senki sem számít, csak ő, egyedül ő, és rajta kellett volna segíteni.* Magát okolja, hogy hagyta a barátokat, főként *Ortutayt* a saját életük problémájával foglalkozni, elvbarátaival a közeledő hatalomátvétel terveit szöni. Magát okolja, hogy nem volt erőszakosabb, hogy kikényszerítse, amikor kelletlenséget, háritást érzékelt, az utánajárást Miklós ügyében.

Fanni **utolsó előtti** bejegyzése a *harmincnegyedik születésnapján* íródott. Az a sokszerű felismerés szól belőle a *homo sapiens*ről, amely az idézett *Nyolcadik eclogában*, és Radnóti sok más versben is megszólal, és amely olyan jellemző – kimondva vagy elhallgatva – a traumatizált holokauszt túlélőkre:

1946. szeptember 8., Kisasszony Napja

Elszoktam a szemét-emberektől, és végtelenül letört, hogy ez van még mindig, pontosan úgy, ahogy Mik írja:» duzzasztja keblük sok kicsiny siker, s vidáman ölnek majd, ha ölni kell.«– Akármelyiküket képesnek tarthattam arra, hogy megtegye azt, amit Miklósékkal tettek, méghozzá minden lelkifurdalás nélkül. (II. 509-510.)

Még hatvannyolc évig hordta magában ezt a tapasztalatot az emberről, de azt sem felejtette el, hogy olyan tiszta lények is élnek elvétve köztünk, mint amilyen az ő párja volt. Százkét évig élt és tanított, amíg a lába, a szeme bírta.

Másnap, 1946. szeptember 9-én írt **utoljára** a naplóba:

Mélységesen elkeseredtem (...) Miklóst megölték, és most is folyton megölik (...) Alkonyatig cigarettázom, mélyen, felnőttesen az ablakban, és csorog a könnyem.

A napló utolsó szava (**abbahagyom**) egy könyvre vonatkozik, amit letesz, mert fárasztja az igénytelensége, de mint *Ferenc Győző* megjegyzi, ez a szó itt, a napló végén, jelképekké válik. Mire íróvá érett, felhagyott az írással.

Még évekig dolgozott a kézirat gépelésével. Később egy tanítványát bízta meg, hogy vesse össze az eredeti szöveget a gépiratokkal, és pótolja az esetleges hiányokat. A szöveg kiadásával kapcsolatban pedig azt kérte *Ferencz Győző*től, hogy a halála után a napló az eredeti gyorsírási szöveg szerinti hűségben jelenjen meg.

Ez a kívánsága teljesült, de az általa vágyott jövő, amelyet **1943 augusztusában** vetett papírra, sosem jött el:

„Valami kóistoló, hirdető nyugalom jön rám néha abból a jövőből, amikor lehámlik rólunk majd a szorongás, amikor majd tudni fogom, hogy a következő elsején is lesz annyink, hogy a hónapot végigéljük kölcsönök, fizetési gondok nélkül, és hogy meg tudunk élni egész életünkön át. Gyerekünk lehet majd és legalább kétszobás lakásunk. Munkája lehet Miklósnak, és nekem is annyi csak, hogy ne aszalódjam bele és ne törjek össze, és Mik igaz belemerüléssel dolgozhat. Lehet lesz tanulni és tanítani nyugodtan, és megértő nyugalommal várni az élet elmúlását, és az üldözött vad állapot csak lidérces emlék marad. Lehet-e, lehet-e, hogy ezt még megérjük? (II. 258.)

Összetartozásuk felidézhető, de soha vissza nem térő valóság lett, ahogy ezt **1945. június 26-án** megfogalmazta:

„(...) ha az érintésére vagy simogatására gondolok, úgy érzem, hogy súlyos, nagy vércsöpppek esnek a szívemre belül, és eláll a lélegzetem a szorító fájdalomtól, hogy nincs velem. – Hát az az igazság, hogy voltaképpen nem érdekel semmi más az ő munkáján kívül. Mennyei csodák közt éltem vele, a teremtés titkai közt éltem az ő művészi munkáját figyelve, és poklok fenekére vettetek most. (...) Mik és én együtt (...) olyan boldogítóan egész voltunk. Legalábbis nekem ez volt a kettőnk összetartozása”. (II. 473.)

A boldogság felidézése önvádba és reménytelenségbe torkollik:

„(...) nem tudtam őt igazán boldoggá tenni. Gátlásos, kemény, fegyelmező és rideg voltam hozzá az ő édes, ízes, színes, minden emberi mértéken túli, angyalokéhoz hasonló mivoltához. Rág az önvád és gyilkol, de nem gyilkol elég erősen, semmi sem elég gyilkos. Itt maradok mégis, így, ilyen nyomorékon, csonkán, ezekkel a szenvedésekkel, megválthatatlanul.” (II. 473.)

Andrzej Wajda: Emlékképek (2016)

Andrzej Wajda utolsó filmjét (*Powidoki /Emlékképek/ Afterimage*) kilencven éves korában rendezte, és nem sokkal a bemutató után, 2016 októberében meghalt.

A film a nemzetközileg is elismert lengyel avantgárd festő, **Władysław Strzemiński** (1893-1952) életének utolsó éveit (1948-52) mutatja be.

Csendélet 1918

Architektonikus kompozíció 1929

Könyvborító 1930

Unista kompozíció 1931

Aki e képekre tekint, és tud egyet s mászt a sztálinista kultúrpolitikáról, sejtheti, hogy a művésznek 1948 után nem lehetett konfliktusoktól mentes az élete, hacsak nem kezdett el öntőmunkásokat és öntudatos parasztokat festeni. És **Strzemiński** nem kezdett. Miért is kezdett volna, hiszen nem csak Lengyelországban, de **Európa szerte elismert művész** volt, aki Lódz kulturális életéért is sokat tett. Múzeumot hozott létre a kortárs avantgárd művészet bemutatására, egyik alapítója és professzora volt a vizuális művészeti akadémiának. A város tiszteletnek örvendő polgára, a kor egyik legjelentősebb alkotóművésze volt.

A berendezkedő sztálinizmus azonban nem tűr ellentmondást. Amikor a kultuszminiszter a szocialista realizmus egyedül üdvözítő útjáról tart tájékoztatást a művészeti akadémia tanárai és diákjai számára, **Strzemiński** felszólal, és az alkotói szabadság csorbíthatatlanságát hangsúlyozza. Ezzel kihívja maga ellen a sorsot. Felfüggesztik, majd elbocsátják állásából, műveit raktárak mélyére száműzik, néhányat brutálisan, provokatívan, a megfélemlítés szándékával szétverik.

Strzemiński, aki az első világháborúban súlyosan megsérült, elvesztette egyik lábát és az egyik karját, miután megfosztották állásától, művei kiállításától és eladásától, fizikai munkával nem tudja fenntartani magát, pedig minden más lehetőséget elzárnak előle. Munkanélküliségben azonban nem jár neki élelmszerjegy, így éheznek.

Egy dekoratív műhelyben kap alkalmi munkát. Transzparenciákat kell festenie a május elseji felvonulásra, Lenint, Sztálint, Bierutot, a lengyel párt Rákosi-ját az akkoriban megszokott idealizáltan fotografikus stílusban.

De még ez a megalázó munka sem segít rajta, a bérét nem fizetik ki. Nem jogosult rá, ugyanis kizárták a művészek szövetségéből. Az állambiztonsági szervek megfigyelés alatt tartják. Taktikájuk felváltva az ellehetetlenítés, a fenyegetés és a kecsegtetés. Meg akarják törni, együttműködésre akarják kényszeríteni. Ő azonban inkább éheznek, de a saját elvei szerint alkot magányosan, szobája padlóján ülve. Később még ez a lehetőség is bezárulni látszik előtte. A boltban, ahol évtizedek óta vásárolja a festékeit, többé nem szolgálják ki. Akinek nincs érvényes papírja arról, hogy művész, festéket sem vásárolhat.

Nincs munkája, nincs pénze, a szobaasszonya visszaönti a tányérjából a levest, amikor megtudja, hogy nem tud fizetni. A megalázottság és kifosztottság groteszk és megrendítő jelenete, amikor az üres tányérból kinyalja a maradék levest. Egyre gyengébb és betegobb. Kezeletlen tüdőbaja is elhatalmasodik rajta.

Kálváriájának szomorú állomása, amikor az általa alapított múzeum raktárában is hibába keres munkát, de az őt jól ismerő és tisztelő raktárvezető is kénytelen elutasítani. Vigasztalásul megmutatja neki, hogy a képei, bár nem állíthatók ki, gondosan becsomagolva, biztonságban vannak a raktárban.

A megalázottság és kitaszíttottság egy vérfagyasztóan tragikomikus jelenettel ér véget. A sok hiábavaló keresgélés után kirakatrendezői munkát kap. A bábuk között a féllábú, féllkarú, betegségtől, éhezéstől legyengült ember egyensúlyát veszítve a hátára zuhan. Ott fekszik tehetetlenül a szétszóródott ruhák, anyagok, eldőlt bábuk között a korszak egyik legjelesebb alkotója, fel sem keltve még a kirakat előtt elsiető járókelők figyelmét sem.

Végül a kórházban hal meg. Lánya már csak az üres ágyát találja a kórteremben.

Ami érthetetlen a filmbeli **Strzemiński** sorsában, hogy a Minszkben, lengyel nemesi családban született festő, akinek apja cári tiszt volt, és maga is kadétiskolába járt Moszkvában, majd műszaki tiszti akadémiára Szent-Péterváron, és a cár tisztjeként sebesült meg az első világháborúban, **ismerte Oroszországot. Ott élte meg a forradalmat, ott lett művész a tízes-húszas évek fordulóján, Tatlin és Malevics tanítványa, majd művésztársa, az orosz futuristák, kubofuturisták, szuprematisták mozgalmának tagja, kiállításai résztvevője volt.** Majd ahogy közülük többen elhagyták Oroszországot, ő is átlépte a lengyel-orosz határt 1921-ben. Először azok tettek így, akik nem akarták a művészetüket fenntartások nélkül a bolsevik propaganda eszközévé tenni, még akkor sem, ha korábban üdvözölték is a forradalmat. Ő is ezek közé tartozott, ő is készített politikai posztereket a ROSZTA ablakokhoz, illusztrációkat **Majakovszkij** műveire.

Voltak, akik később távoztak, amikor Lenin halála után az avantgárd művészet fokozatos kiszorítása, megbélyegzése megkezdődött. És voltak, akik otthon maradtak. Ilyen volt éppen **Strzemiński** mestere, **Malevics** is, akinek a sorsáról 1927-es varsói találkozásuk alkalmával személyes benyomást is szerezhetett.

Malevics a lengyel- és németországi kiállításai után visszatért a Szovjetunióba, de otthon többé nem állíthatott ki. Zaklatták, 1929-ben letartóztatták, műveit, iratait elkobozták. Hiába próbált visszahátrálni a figuratív festészethez, mindig túl kreatív és eredeti maradt ahhoz, hogy elfogadott művész lehessen az akkori Szovjetunióban. 1935-ben végül rákban hunyt el, ötvenkét éves korában. Bánhatta, hogy 1927-ben nem maradt Nyugaton, bár sejtette, mi vár rá otthon, hiszen a kiállított műveit nem véletlenül nem vitte haza. Elméleti írásai kiadását pedig **Gropiusra**, **Moholy Nagy Lászlóra** és a **Bauhausra** bízta, így maradhattak fenn az utókor számára.

Strzemiński kapcsolata 1921 után sem szakadt meg az orosz avantgárddal. 1922-ben ő is kiállított az **Első Orosz Művészeti Kiállításon** Berlinben, majd 1925-ben Moszkvában, 1927-ben Leningrádban. Pontosan tudta, mit jelentett a sztálini kultúrpolitika, a kötelezővé tett szocialista realizmus. **1931-ben már arról írt, hogy a kommunizmus nem csupán az avantgárd művészettel áll szemben, de egészében művészetellenes.**

A filmbeli gyanútlanlansága, optimizmusa a háború utáni egy-két évben még érthető lenne. A lengyelek a győztes hatalmakhoz tartoztak. Szabadságot, önrendelkezést, demokráciát reméltek, de Sztálin karmai közé kerültek. 1948-50-ben azonban már nem lehettek illúziói.

A film nem tér ki **Strzemiński** múltjára, de tesz rá utalásokat. Szóba kerül, hogy **Malevics**, **Tatlin** és az orosz kubofuturisták, szuprematisták társa volt, hogy Lengyelországban a két háború között baloldali művésznek számított, az „*a. r.*” csoport, a forradalmi művészek közösségének egyik alapítója volt. A hatalom új urai erre csak legyintenek, hiszen az orosz avantgárd ekkor már évtizedek óta feketelistán volt a Szovjetunióban, és csupán a szocialista realizmus volt elfogadott irányzat. Bár még akad olyan is, történetesen az őt éppen elbocsátó egyik bürokrata, aki lelkesen kérdezi: „*Maga tényleg találkozott Chagall-lal?*”

A filmből csak a jól tájékozott néző tudja összerakni a festő korábbi életének fontosabb mozzanatait. Például azt, hogy felesége is Európa-szerte elismert művész, **Katarzyna Kobro** volt, akitől elvált, de van egy közös gyermekük, **Nika**. A film elején diákok látogatnak a lódzi modern művészetek múzeumába, éppen abba a terembe, ahol **Strzemiński** és **Kobro alkotásai** vannak kiállítva. Egy tanár meg is kérdezi az egyik 12-14 éves kislányt: *Ők ugye a te szüleid?*

Katarzyna Kobro (1898-1951) kiváló avantgárd szobrász volt, a kubofuturista, szuprematista, konstruktivista orosz iskolából. Ő is **Malevics** és **Tatlin** tanítványa, **Pevsner**, **El Lisszickij** és más avantgárd művészek társa. Moszkvában született, litván-német ősöktől, és amikor 1922-ben **Strzemiński**vel átlépték a lengyel határt, még nem tudott lengyelül. Később mégis a lengyel avantgárd külföldön is elismert alakja lett.

Kobro térplasztikái, térkompozíciói integrálták a dizájn, a festészet, a szobrászat, a grafika, az építészet eszközeit, hasonlóan a rokon európai irányzatokhoz. 1929-től ő is tagja volt a párizsi **Abstraction-Création** csoportnak. Kapcsolatban állt olyan alkotókkal, mint **Piet Mondrian**, **Theo Van Doesburg**, **Marinetti**, **Hans Arp** és mások. Így sikerülhetett megalapítaniuk, együttműködve az „a. r. csoport” tagjaival, az avantgárd művészetet bemutató Modern Művészeti Múzeumot Lódzban, az európai avantgárd számos alkotójától e célra kapott képekkel. **Kobro** részese volt **Strzemiński művészetelméleti munkásságának** is. Együtt dolgozták ki az általuk **unizmusnak** nevezett irányzat elméletét, amely a lengyel konstruktivizmus művészetfilozófiája volt. Az unizmus egyrészt a művészetek (építészet, festészet, szobrászat, a dizájn, a grafika) egységét hirdette, másrészt a művészet és a valóság egyenrangúságát, egymást alakító kölcsönösségét vallották.

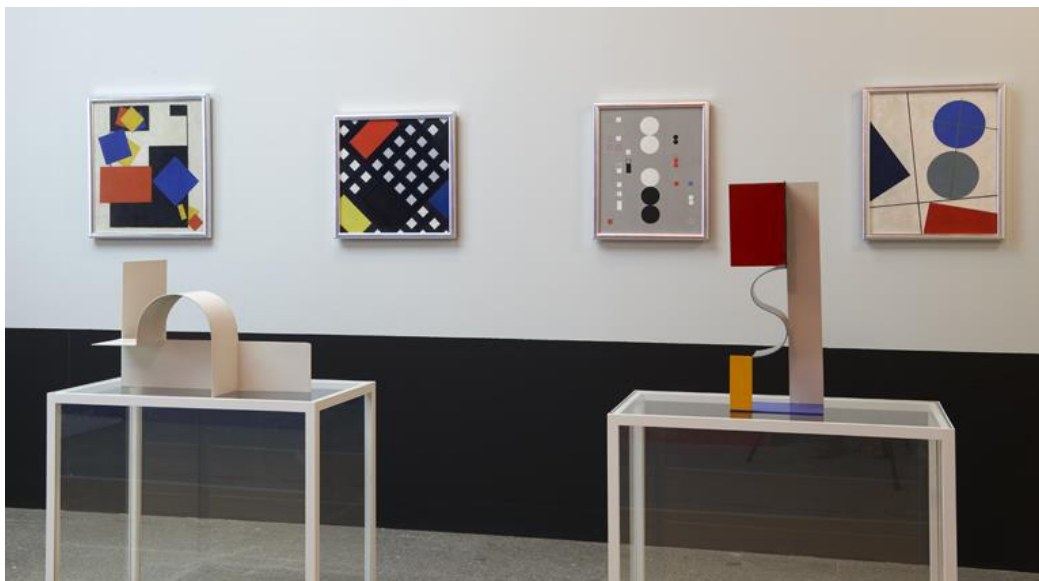

Katarzyna Kobro: Térkompozíció 1928.

Kisplasztikák

A **lódzi Modern Művészetek Múzeumában** létrehoztak egy külön termet saját műveik számára, amelyet **Neoplasztikus Szalonnak** neveztek el. (A 2017-es madridi kiállítás alábbi részlete ennek a rekonstrukciója. Lódzban 1960-ban állították vissza a termet *Strzemiński* eredeti tervei szerint.)

Műveik a madridi Reina Sophia Múzeum 2017-es kiállításán

A filmben egy képsort látunk **Kobro** temetéséről pravoszláv szertartás szerint. A koporsót csupán kislányuk, **Nika** követi. Piros kabátban lépked a koporsó mögött, amiért meg is szólják. A lányka rezzenéstelen arccal kifordítja a kabátját, így fojtva bele a szót a kérértlen erkölcsesőszökbe. Már ekkor öntudatos, zárkózott, a megpróbáltatásokhoz hozzászokott kislánynak látjuk.

Strzemiński nem értesül volt felesége betegségéről és haláláról. Nem véletlenül. **Kobro** nem akarta, hogy ott legyen a temetésén. **Nika** csak akkor tájékoztatja, amikor egy bőrönddel kénytelen apjához költözni.

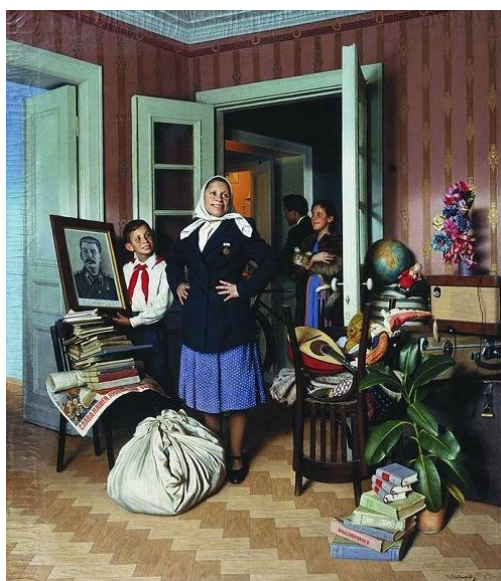

Édesanyja lakását ugyanis azonnal kiutalták egy fontos egyenruhás kádernek, rendőrnek vagy állambiztonsági tisztnek, így neki mennie kellett.

Nika (1936-2001) azonban nem sokáig marad apjával. Feleslegesnek érezi magát nála, nem teljesen alaptalanul. A festő amúgy is zárkózott, és csak a munkájára koncentrált. Másrészt egyik tanítványa, **Hanna** szinte állandóan ott van a lakásban. Az egyetemről kicsempészett írógépen tisztázza **Strzemiński** készülő könyvét a látás elméletéről. Szerelmes a festőbe, és a jelek szerint ezt a körülötte sürgés-forgást egy ideig a férfi is elfogadja, bár hamarosan az ő jelenléte is fárasztóvá válik a számára.

Az apa nem tesz ellenvetést, amikor a lánya inkább az árvaházba költözik. Bár van közöttük érzelmi kapcsolat, nem tudnak kommunikálni egymással. **Strzemiński** megpróbál jó apa lenni, közös programot szervezni a lányával. Elviszi moziba, de ez is balul sül el. A híradó ugyanis a szocialista realizmust propagálja. Amikor a festő meglátja a vetítévasznon **Laktionov** képét az **Új lakásba költözőkről**, dühödten kirohan a moziból.

Tudjuk, bár nem a filmből, hogy **Nika** árván maradva is megállta a helyét. Neves pszichiáter lett belőle.

Amikor **Hanna** megérzi, hogy sürgés-forgása már a festő terhére van, veszi a kabátját és távozik. Alig lép ki a lépcsőházból, letartóztatják. **Strzemiński** ugyanis folyamatosan figyelik. A hatalom célkeresztjében áll, keresik az ürügyet, amivel megszarolhatják, sarokba szoríthatják. **Hannát koholt vádak alapján** veszik őrizetbe. Azt állítják, hogy az írógépen, amelyen **Strzemiński**nek gépelt, felforgató írások is készültek. Majd kajánul felajánlják a festőnek, hogy szabadon engedik a lányt, sőt kecsgetető pozíciót is kap, ha feladja elveit. De nem tudják megtörni.

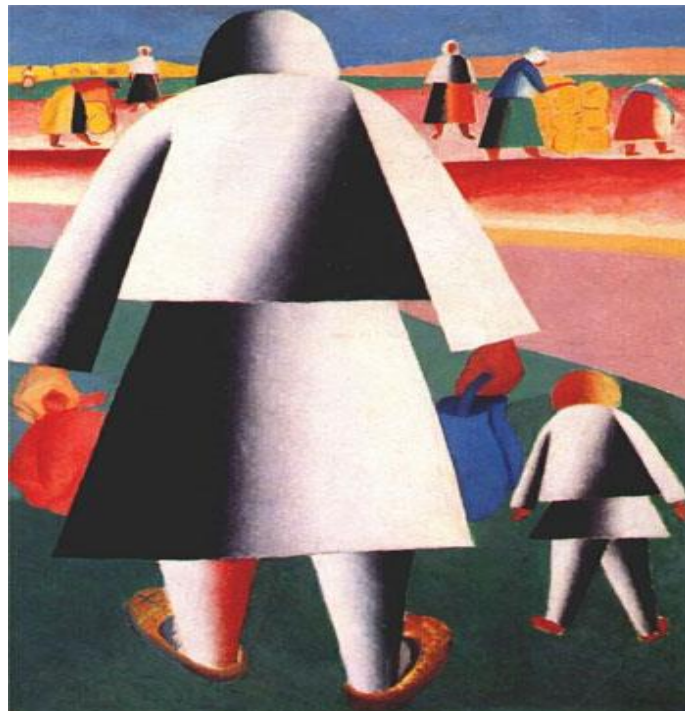
A film eltúlozza Strzemiński kezdeti gyanútlanágát. A valóságban pontosan tudta, milyen erőszakos a sztálinista kultúrpolitika. Egyúttal felnagyítja a valósághű ábrázolás kérdésében is a festő elutasítását. Strzemiński a valóságban inkább Malevicshez hasonlóan kereste a nonfiguratív festészet és a realizmus közelítésének lehetőségeit.

Tájkép. Kalászos 1950.

A kreativitás szempontjából **Malevics** kísérlete sikerebb volt. Az általa **szupronaturalizmus**nak nevezett irányzat eredetibb kísérlet volt, mint lengyel tanítványáé. Volt benne valami mosolyogtatóan bumfordi, kedves és igaz.

Aratáshoz (Marfa és Vanyka) 1928-29.

Nem is hozta meg a remélt eredményt, nem szerelte le a hatalom fenekedését ellene. Hasonlót tapasztalhatott *Strzemiński* is.

Wajdánál nincs szó *Strzemiński* kompromisszum-keresésről. A filmben záporoznak rá a kisszerűbbnél kisszerűbb aljasságok, gátlástalan szemétkedések, bosszútól és kajánságtól

búzló megalázások. Hirtelen fészkelődni kezdek a székemen az üres moziteremben. Álljunk csak meg. Ezt a **kicsinyes, arrogáns, gátlástalan gonoszkodást** én nem az ötvenes évekből ismerem. Nyolc-tíz éves koromból elég jól emlékszem a korszak légkörére. A kulisszák, a hanghordozás, a parádék, a fülsiketítő hangszórók, a hazugságok mind **grandiózusak, patetikusak** voltak, vagy legalábbis annak akartak hatni. Reggeltől estig dinamizmussal telve **ünnepelelték a szocializmus hatalmas győzelmeit** a termelés és a békeharc frontján. Máig visszhangzik a fülemben az ércesen és agresszíven patetikus hanghordozás, a színjáték, a hangszórók, a csinnadratta. A fenyegetés és a leszámolás is grandiózus akart lenni: tömeges letartóztatások, tömeges eltűnések, agyonverés, akasztás, főbelövés, névtelen sírba temetés.

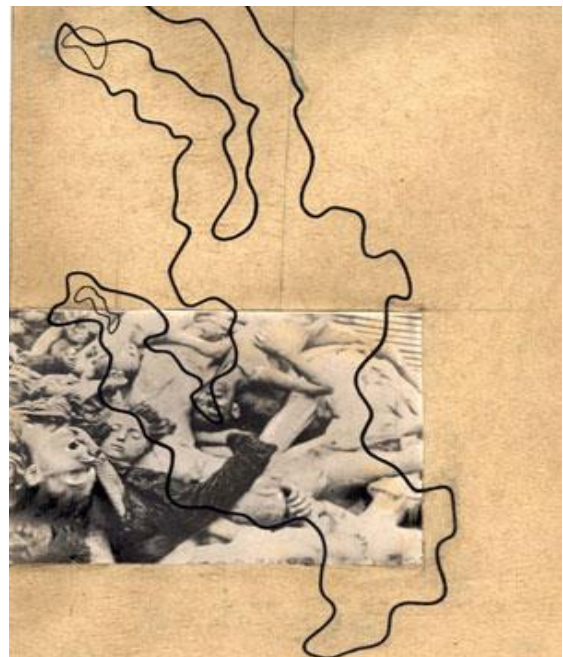
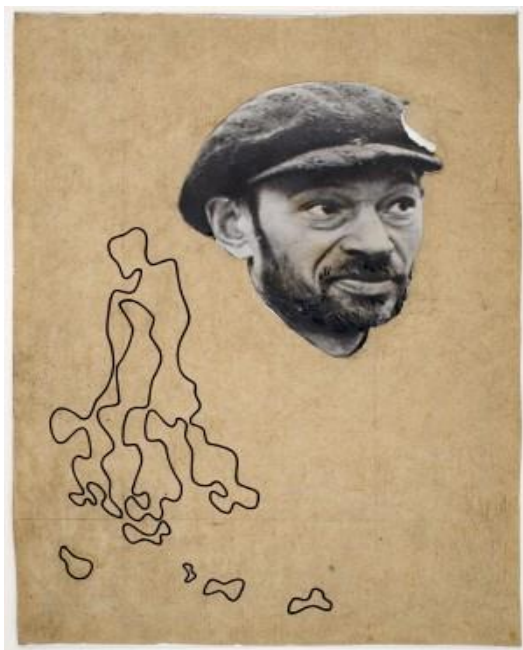
A filmbeli kisszerű sunnyogás, kárörvendő, aljas, gyáva, alattomos, pimasz, kivagyikikészítés **nem a háborúban győztes sztálinizmus stílusa**, sokkal inkább **a 70-es évek kádárizmusáé és a mai Magyarországé**. Ezen a ponton lesz egyértelmű, hogy a film nem a sztálinizmusról, hanem annak **törpe utánzatáról, a mai Lengyelországról szól**. A lopakodó, sunyi, aljas, kisszerű kútmérgezésről, az életet gonoszkodásból, hatalom- és bosszúvágyból, kisebbségi komplexustól üzve, kielégíthetetlen bírvágyból és irigységből élehetlenné tenni akaró **mai zsebdiktátorok agresszív és gátlástalan garázdálkodásáról** szól. És akkor már hirtelen fontosak lesznek azok az apró részletek is, amelyek eddig fölöslegesnek tűntek. A kicsinyes rosszindulat és részvégtlenség jelenetei, amelyek **az átlagemberek morális gátlásainak felfelőléséről** tanúskodnak. A beszólás a temetőben az árván maradt kislány öltözékéről, a már kitálalt leves visszaöntése a fazékba, az éhező nyomorék iránti közöny, sőt a gyomorhajos gyönyör, hogy én, a senki, most jól megalázhatlak. Így folyik **a nép megrontása**, morális tartásának széttúzása, **cinkossá tétele**, zajtalanul és pusztítóan.

A szívtelenség, a szabadjára engedett gyűlölködés, a visszaélés a nevetségesen kis hatalommal torz elégtétel a kisemmizetteknek. Ez az, amit koncként odavetve kapnak **valódi szabadság és méltóság helyett**. És mindez egy magát katolikusnak tartó, hitére oly büszke országban. És **Wajda** nem fukarkodik a szembesítéssel. A **társadalom morális összeomlása** a második világháború alatt is fokozatosan következett be, emlékeztet **Wajda** a párhuzamra, és ez a háború utáni években még csak fokozódott.

Amikor a festő egyik volt tanítványa kivándorolni készül Izraelbe, megkérdezi tőle, nem vihetné-e magával annak a sorozatnak néhány darabját, amelyet a művész a lódzi gettóban elpusztult zsidók emlékére készített 1945-47-ben „**Zsidó barátainak**” címmel. **Strzemiński** előveszi a **tíz fotómontázsból álló** dossziét, végiglapozza, majd kiteríti őket az asztalra. **Wajda** fontosnak tartja, hogy a nézők is jól lássák őket.

A sorozat elkészítésének okát és üzenetét a 3-as számú kép címe foglalja össze talán a legpontosabban: „**Elítélem Káin bűnét és Ham vétkét**”, vagyis a **gyilkosságot, és a kiszolgáltatottak megalázását**.

A sorozat a háború után felizzó **lengyel antiszemitizmus ellen szólt**. A táborokból, a halál torkából visszatérő zsidókat gyakran véres atrocitások, pogromok fogadták szülőföldjükön, ahogy kisebb településeken szörványosan **Magyarországon is (Závada Pál: Egy piaci nap, Török Ferenc filmje, az 1945 – Szántó T. Gábor írásából)**. **Wajda** fontosnak tartotta, hogy a **Strzemiński**ről szóló filmben ez is jelen legyen, hiszen **a lengyel szélsőjobb** ma tabuként, sőt **koholmányként kezeli** ezt a témát, és megbélyegzi azokat, akik nem így tesznek. **Hasonlóan a törökökhöz, akik az örmény népirtást tagadják**. Tudjuk, hogy még **Orhan Pamuk** Nobel-díjas író is több ízben eljárás alá vonták Törökország megrágalmazásának vádjával.

A ráismerésnek ezen a pontján már **a film címe is mélyebb értelmet kap**. A jelentés első síkján a **powidoki/afterimage** arra a fiziológiai jelenségre utal, amely az emberi szem működésének sajátja. A látott dolgok képe a szemhéjunk lezárása vagy másfelé tekintés után még néhány másodpercig a szemünk elé vetül. **Vajon látvány vagy fiziológiai emlékkép, amit látunk, a múlt az, vagy a mai lengyel (magyar) valóság? A lényegük egyívású.** Erről szól a film. Már a cím is erre figyelmeztet. Kár, hogy magyarul az **Emlékképek** nem hordoz utalást erre a jelentésre. Az **utóképek** pontosabb lenne. Szokatlansága elgondolkodtatná a nézőket, bár a filmforgalmazás szempontjából talán furcsa volna. Így azonban üres nézőtér előtt pereg a film, leginkább a koradélutáni órákban a művész mozikban. Talán nem szándéktalanul. A furcsa cím jobban felkeltene az figyelmet, a recenzióknak

nyomatékosabban kellene szólniuk a film valódi üzenetéről. Vagy ez nem is cél? **Nem játszani egy Wajda-filmet nem lehet. De így lehet egyszerre bemutatni és eldugni a közönség előtt.**

Pedig nem ártana idehaza is figyelniük **Wajda** Kelet-Közép-Európát értelmező gondolataira. Wajda számos nemzeti és emberi kataklizmát élt át és vitt filmre a *Csatornától* a *Hamu és gyémánt*on át az *Ígéret földjéig* (amely szintén Lódzban játszódik), a *Márványemberig*, a *Vasemberig*, a *Katynig*, és kilencven évesen, a halála előtti hónapokban azzal vett búcsút kortársaitól, hogy figyelmeztet: **ismét csapdában az ország (a térség).** És most **nincs kire mutogatni**, ezt mi magunk hoztuk össze magunknak. És még vakok is vagyunk, hogy észrevegyük, sőt **még részt is veszünk a szabadságunk lerombolásában.**

Wajda sosem volt önmaga epigonja. Minden történet, minden téma új formákra, új filmnyelvre készíti. Ez az *Emlékképek*re is igaz. **Operátőre Pawel Edelman**, akivel a *Pan Tadeuszt* és a *Katynt* is forgatta, és aki **Polanski** operátőre volt a *Zongorista* forgatásakor. Az *Emlékképek*ben a legmodernebb **digitális technika** alkalmazásával komponálta meg **Wajdával** együttműködve a tereket, a megvilágítást, a színeket, és segítette a főszereplő **Boguslaw Linda** játékát a félkarú, féllábú hős megjelenítésében.

A **felütés** a filmben a szabad természet, a tágasság, a kék ég, a zöld domboldal, **egy 19. század végi plein air idill.**

A festőnövendékek szétszóródtak a tájban, a festőállványaik mellett állnak vagy a fűben üldögélnek. Süt a nap. Egy új növendékjelölt érkezik Varsóból, **Hanna**, keresi a mestert, aki a dombtetőn áll két mankójával. Most látjuk először, hogy **fél lába van és a balkarja csonka.** Hogy tudna lebicegni a jövővény fogadására? Egy kis zavart tanácstalanság.

Mire azonban a jövevény elindulna a mester felé, ***Strzemiński*** nevetve az oldalára fekszik, **mankóit magához ölelve legurul a füves, lankás lejtőn** a völgybe. Több sem kell a növedékeknek, mind kacagva görgetőznek a tájban.

Strzemiński még néhány szál mezei virágot is hoz magával a dombtetőről, amelyet átnyújt új diákjának.

Vidámabban, felszabadultabban, naposabban már nem is kezdődhetne a film, hogy azután egyre **szürkébb, sötétebb, zártabb** legyen a képek világa, ahogy haladunk előre az időben.

A látvány és a színszimbolika szempontjából fordulópont az a jelenet, amelyben *Strzemiński* a szobájában fest, és hirtelen valami áthatolhatatlan, természetellenes **vörös szín önti el a vásznat, az egész szobát.** A megfejtés egyszerű, a ház homlokzatát egy **hatalmas vörös zászló** takarja el, éppen most húzzák fel, **rajta egy óriási Sztálin-kép.** Szinte megvakulunk a vörösségtől a festővel együtt, aki dühösen az ablakhoz ront, és a **mankójával egy ablakszárnyai rést vág a zászlón,** hogy visszakapjon valamit a természetes fényből. Az ünnepség rendezője azonnal riasztja a rendőröket. A **markos rendcsinálók** berontanak a lakásba, és a két mankóval a szobában álló embert **brutálisan fellökik.** A festő tehetetlenül a földre zuhan és elterül.

Ez kálváriájának valóságos és egyben szimbolikus kezdete. Valóságos, mert **azonnal letartóztatják,** felfigyel rá az **államvédelmi hatóság,** és többé nem is veszíti szem elől. Pedig ekkor még el sem kezdődött a **harc a művészi szabadságért a szocialista realizmus béklyója ellen.** Legfeljebb jelképesen: **a mindent elöntő vörös ellen a természetes fényért.** E jelenet után azonban a **lerohanás, bekerítés, a földre zuhanás és elterülés** számos képletes és valóságos változata kíséri a festő útját a zárlatig, az áruház kirakatában kiterítve fekvő testig és a kórházi ágyon beteljesülő haláláig.

A jelenet a vörös zászlóval emblematikus mind a színek, a látvány, a brutális akció, mind a következmények miatt. Hol vagyunk már az idilli plein air világtól. Az agresszív vöröset követik az **egyre keményebb, szürke, barna és zöld dominanciájú,** emberekkel zsúfolt belső terek. A főiskolán a viták (és fejtágítók), a nyílt szavazások elmarasztalásokról és kizárásokról a teljes **kirekesztettségig és megfosztottságig.**

Strzemiński felszólalása a művészi szabadságról a kulturális miniszter szocialista realizmusról szóló tájékoztatóján

Nyílt, manipulatív szavazás *Strzemiński* kizárásáról

Bogusław Linda intenzív és mégis visszafogott játéka nélkül aligha lenne az *Emlékképek* ilyen mély és nagy hatású alkotás. Két mankóval, sérülten is impozáns és méltóságteljes. **Visszafogottsága**, magába fordulása ellenére átsüt az alakján, arcán az **intenzív belső élet**, a **tanítás és a művészet szeretete**, a művészet és az élet összefüggéseit kutató elmélyültség.

Diákjai bemutatják festményeiket az elbocsátott Strzemiński lakásán

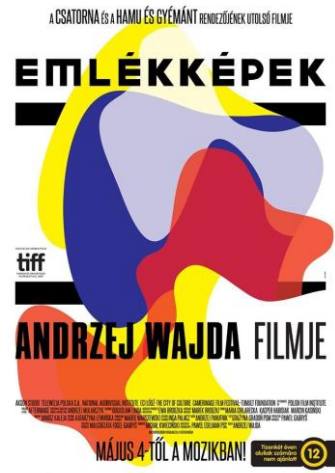
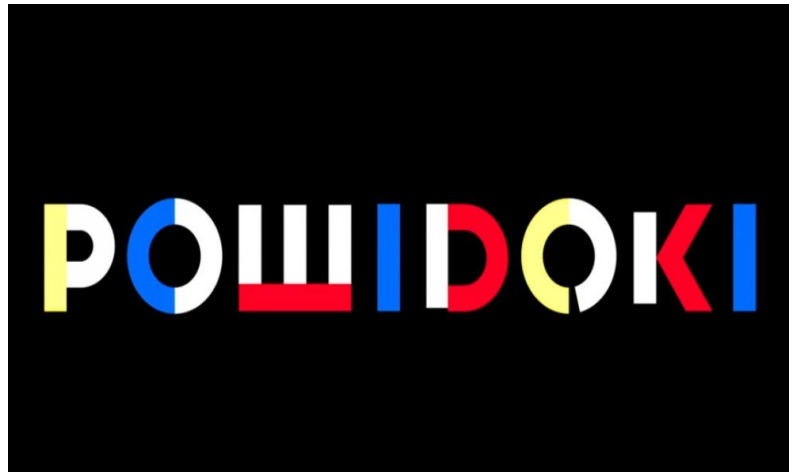
Üldöztetése során pedig megmutatkozik **jellemének ereje, elszántsága**, a zárkózottságán is átsütő **harag és keserűség**. Emberi kapcsolatait póztalan, tartózkodó odafigyelés jellemzi, bár az alkotásba merült magány a természetes közege. **Linda** játéka hitelesen követi **Strzemiński** sorsának ívét a domboldalon játékosan, nevetve leguruló, az életet még sérülten is nyitottan megélő művésztől az éhes állatként a tányért kinyaló megalázottságig, miközben mégis konokul **őrzi** létezése lényegét, **a művészi szabadságát**. Hitelesen és szinte eszköztelenül jeleníti meg mind **a pusztulás felé haladást**, mind a **rendíthetetlenséget**.

Wajda *Strzemiński*-értelmezése a legfrissebb lengyel és nemzetközi kutatásokra támaszkodott. A 2010-ben Lódzban megrendezett **életmű kiállítás** címe a film két alapeszméjét előlegezi meg. Angolul: "*Afterimages of Life. Władysław Strzemiński and Rights for Art*". Az egyik fókusz a látás elméletéből kiinduló koncepció, **az utókép művészetfilozófiai koncepciójának** tárgyasulása a műalkotásban, a másik a **művészet és az élet**, a művészet és a valóság **egyenrangú, kétirányú viszonyának** tételzése, a **művészet létet formáló szerepe**.

De talán rejtett **személyes vonatkozása** is van a filmnek. **Wajda** maga is **festett**, képzőművészeti akadémiára járt Krakkóban, **1949-52 között** pedig **a lódzi filmfőiskolán tanult**. **Épp akkor volt a városban, amikor a film játszódik**, amikor *Strzemiński* kálváriája elkezdődött, majd tragikus véget ért. Szeme előtt kellett mindennek megtörténnie. **Egyidős volt a festő tanítványaival**, és ki tudja, hogy élte meg a festő sorsának alakulását. Érzett-e valami ifjonti lelkifurdalást a nagy művész méltatlan meghurcoltatása miatt? Tehettek volna-e többet a fiatalok érte? Vajon sorsának tanulságait tudatosan vagy öntudatlanul beépítette-e pályája során a hatalommal kialakított viszonyában?

Wajda nem búcsúzott az élettől, a pályától, a lengyel valóságtól derűs megelégedettséggel, hanem ahogy a pályáján mindig, a **kulcskérdések értelmezéséhez nyúlt**. Azt vallotta, hogy "*A Jóisten két szemet adott a rendezőnek – egyet, hogy a kamerába nézzen, és egy másikat, hogy mindarra riasszon, ami körülöttünk zajlik.*" Most arra figyelmeztet, hogy 1990-ben azt

gondoltuk, mint 1945-ben: vége egy korszaknak, vége a kilátástalanságnak, **eljöhet, amire vágytunk, a szabadság**. Az *Emlékképek* ennek a reménynek a törekénységére emlékeztet. Arra, hogy **ismét zsákutcába tartunk**, de most **mi magunk manőverezzük bele magunkat**, minden **külső kényszer nélkül**. A felelősség pedig azoké is, akik a hatalmon lévők manipulációjától hagyják magukat elvakítani.

A naptalan Kelet: Bauhaus Kabán

Urbanista a minap arról tudósított az *Index*en, hogy a 30-as, 40-es évek fordulóján állt egy Bauhaus-stílusban épült villa **Kabán**. Egy korabeli képeslap meg is örökítette a város más nevezetességeivel együtt. Íme: a református templom, a községháza, Dr. Birtha Zoltán villája és a Hősök szobra:

Vajon melyiknek nincs ma nyoma sem a városban? Persze, hogy a villának.

*Birtha Zoltán*ról keveset tudunk. Apja lelkész volt Léván. Hárman voltak testvérek. Trianon után Pestre költöztek, apja képviselő lett az új nemzetgyűlésben, majd a nyírségi Apagy község lelkésze volt haláláig. Zoltánból orvos lett, *Kabán* dolgozott. Ingyen gyógyította a szegényeket, munkaszolgálatosoknak, ha tehette, felmentést adott. Letartóztatták emiatt. 45 után rehabilitálták, de később a kommunisták is megbízhatatlannak találták. *Kistarcsára*, majd *Recskre* internálták. 1953-ban szabadult.

Ki tudja, miért maradt itthon?

Nyugdíjazásáig *Ónodon* dolgozott. 1984-ben, 79 éves korában felkerekedett, hogy meglátogassa Amerikában élő rokonait, de két héttel az érkezése után meghalt. A *Berkeley-Springs*-i temető családi kriptájában temették el *Virginia* államban, míg apja, édesanyja és a húga a debreceni temetőben nyugszanak.

Talán sohasem fogjuk megtudni, hogy *Birtha Zoltán*, aki egész életében kistelepülések körorvosa volt, honnan kapott ösztönzést arra, hogy egy hatezer lelkes községben *Bauhaus stílusú* villát építtessen. Mint ahogy azt sem tudjuk, ki volt a villa tervezője, kivitelezője, mikor és miért bontották le. És vajon hogyan került fel a villa fotója a Kabáról készült képeslapra?

Nézem a képeslapot: egyház, hivatal, szobor a bús magyar sorsról. A kötelező toposzok. Mit keres köztük a doktor ultramodern háza? Vajon *Kaba* is szeretett volna modernnek látszani? Büszkének lenni a merészségére, amellyel túltesz a közeli-távoli városokon, *Nagyváradon*, *Debrecenen*, *Szolnokon* vagy *Kecskeméten*? Miközben azért persze hitet tesz az egyház, az állam és a magyar gyász mellett is. Nehogy bárki félreértse, netán kozmopolitizmussal vádolja. Ki tudja, mi és honnan szivárgott be a hatezer lelkes nagyközség lakóinak a tudatába, a községháza egynémely urainak a fejébe. És a körorvoséba.

Egy blogbejegyzés azt valószínűsíti, hogy a **Rachbauer** építész család egy leszármazottja építhette a villát, ők jártak mindig vendégségbe BIRTHÁÉKHOZ. A Rachbauerek évszázadok óta építőmesterek, építészek Debrecenben és a környékén. És mint jó protestánsok, bizonyára Németországban tanultak.

Ahogy sorolom magamnak a közeli-távoli városokat, felötlik *Hajdúszoboszló*. Nemcsak a legközelebbi nagyobb település, de felkapott fürdőhely is szállodákkal, villákkal, éttermekkel, szabadosabb életvitellel. Sokáig nem találtam semmit, míg rá nem akadtam a *Hotel Gambrinus* szállodára egy képeslapon és néhány fotón:

Később, ugyancsak a neten találtam rá egy másik sokatmondó képeslapra talán az 50-es évek elejéről, amely rávilágíthat a villa sorsának egy meghatározó epizódjára:

Valóságos kincs ez a képeslap. Miben különbözik a háború előttiőtől? Csak abban, hogy a **Birtha Zoltán villája** helyére egy másik felirat került: **Magyar Dolgozók Pártja**. Talán a Kistarcsa-, Recsk-rejtély nyitjára is ráleltünk. Miért is kellett egy szegényeket, munkaszolgálatosokat segítő orvost deportálni?

A helybeliek emlékeznek, hogy 56 után óvoda működött az épületben, majd felújítás helyett lebontották. Talán másra kellett a jó fekvésű belvárosi telek.

Mára azonban nemcsak a villa és vele a Bauhaus, de a szocializmus ajándéka, a kabai **cukorgyár** is eltűnt. A konkurencia felvásárolta és bezárta.

A nyugdíjas asszonykórus azonban él és virul.

Mint a hogy él és virul a templom, a városháza és a hősök emlékműve is. Sőt, kaptak maguk mellé két újabb társat is, egy Trianon-keresztet és egy székelő kaput:

Eközben a bezárt cukorgyár mellett, a senki földjén, kilométerekre a városközponttól, munka, közlekedés, infrastruktúra nélkül hatvan család rekedt a készenléti munkások befogadására épített *lakótelepen*. A cukorkvóta elvesztéséért járó uniós kártérítésből nekik egy fillér sem jutott. Gyerekeik szétszéledtek, nem ország-, de Európa-szerte.

Amikor felépült, igazi szocialista luxus-lakótelep volt óvodával, boltokkal, mérő nélküli gáz- és vízszolgáltatással, városi buszközlekedéssel. Ma az ipari gáz, amibe mindmáig be vannak kötve, drága, az egyéni mérők felszerelése megoldhatatlannak látszik. A községi önkormányzat pedig állandóan emeli a vízdíjat.

A szocializmus felszámolásának költségeit senki sem vállalja, az ott lakóknak pedig nincs miből. A cukor-kvóta milliárdokat azonban gyorsan zsebre tették, akik hozzáfértek.

Mégis, a 70-es, 80-as évek fordulóján épült lakótelep házainak több közük van a *Bauhaushoz*, mint az újkeletű trianoni keresztnek és a székely kapunak egy *európai Magyarországhoz*.

Mit építenek ma a Birta Zoltánok? Egyáltalán vannak még itthon Birta Zoltánok?

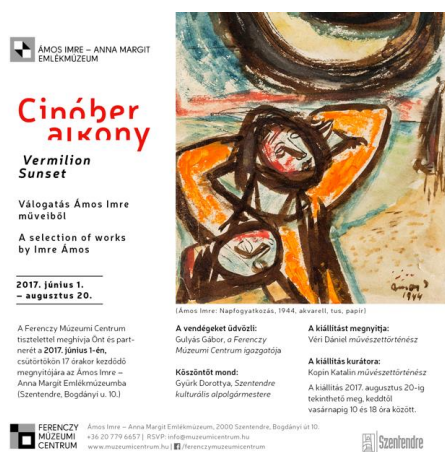
Ámos Imre kiállítás

Cinóber alkony

2017. június 1. – augusztus 20.

Ámos Imre – Anna Margit Emlékmúzeum

Nyitva tartás: A Múzeum felújítás miatt átmenetileg zárva tart.

Nincs tévedés, az **Ámos Imre – Anna Margit Emlékmúzeum** honlapján pontosan ez olvasható: **Nyitva tartás:** A Múzeum felújítás miatt átmenetileg zárva tart.

Alig tíz éve esett át egy nagyobb felújításon a múzeum, amely egy barokk-eklektikus, emeletes polgárházban nyílt 1984-ben. Jelenleg nyoma sincs semmiféle munkálatoknak. A földszinti termek üresek, lelakottak. Az emeleten nyílt meg a tárlat Ámos ritkán látható, 1939-44 között készült grafikáiból és festményeiből. A kiállított harminc műből öt festmény, a többi tustechnikával készült grafika. Ámos látomások, víziók nyelvén jeleníti meg azt a véres tébolyt, amely az egész kontinenst letaglózta.

A munkaszolgálat, amelyet elpusztításáig négyszer is végigszenvedett, „mozgó veszőhely” volt (Sallai Elemér 1979.). Sárba tiport emberi méltóság, megalázás, kínzások, éhezés, a parancsnokok, a keret szadista ösztöneinek elszabadulása, gyilkosságok, tömeggyilkosságok színhelye. Ámos 1942-43-ban 14 hónapig Ukrajnában, hadműveleti területen szolgált. A megszállás brutalitása, a pusztítás, az aknamezők, az éhezés, a fagy, a bajtársak halála. Hónapokig súlyos beteg is volt, tüdőgyulladástól és flektífusztól szenvedett. Hazatéréskor a

határon egy csendő minden fakéregre, eldobott papírra rótt rajzát, akvarelljét elkobozta és megsemmisítette. Csupán néhány, apró papírdarabokra rótt feljegyzését, versét tudta elrejteni.

Negyedik munkaszolgálatát már nem élte túl.

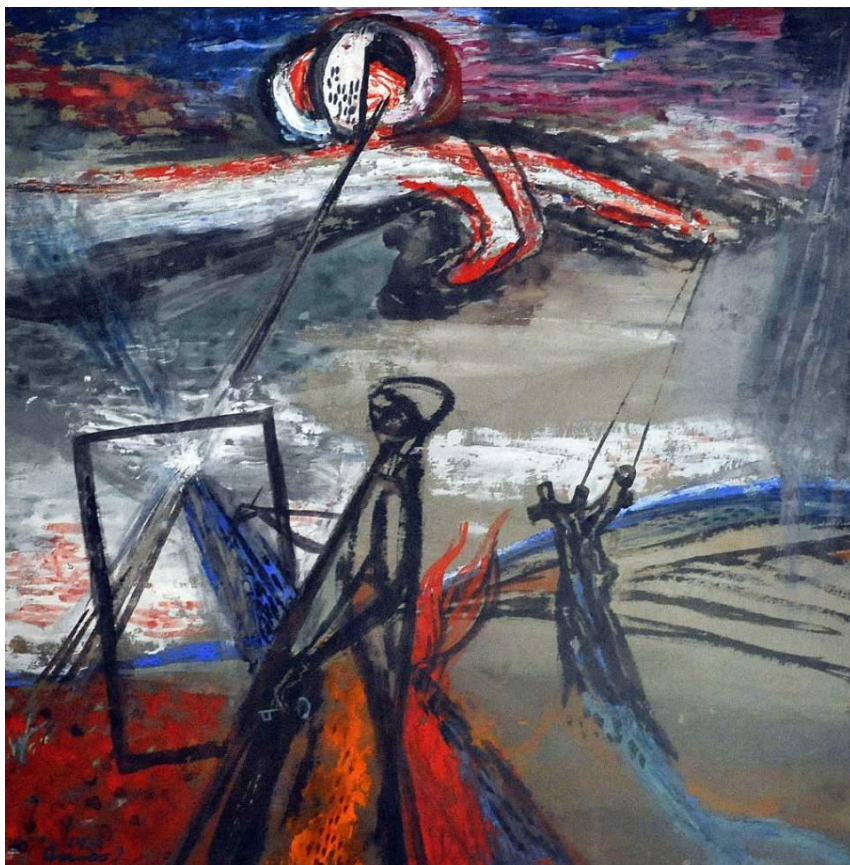
A kiállított képek apokaliptikus látomások. Szereplői égő, üszkös fahasábok, csonka fák, vérvörös egek, hulló madarak, síró angyalok. Nem a bibliai apokalipszis ez. Itt az ember maga teszi a világot apokaliptikussá, a végítélethez hasonlóvá, „hisz az ember az állatok alja”*, tetteitől rémül cinóber színűvé a horizont, és sírnak kétségbeesetten az angyalok.

Képein a létezés az ember elvadulásáról, a pusztítás elszabadulásáról, a megsemmisülésről, a világvége megtapasztalásáról szól, arról, *Mikor harapni kezd a bárány/ s a bűgó gerle véres húson él...** Az ember (aki még ember maradt) árva az emberforma pogányok hadseregében.*

A *Naplemente* című képén szinte véres könnyet hullat a nap a földre letekintve:

Naplemente 1940.

Látomás 1944

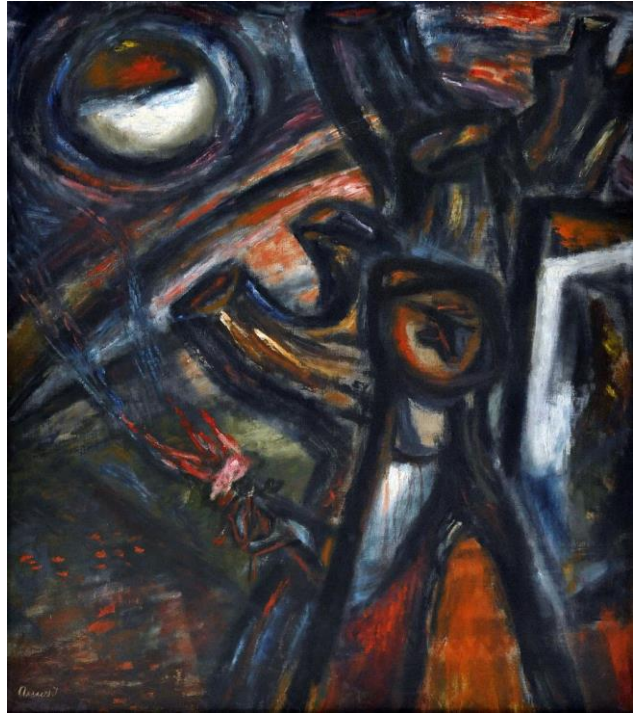
Iszonyat (1944.)

Sötét idők IX. (1944.)

Napfogyatkozás 1944.

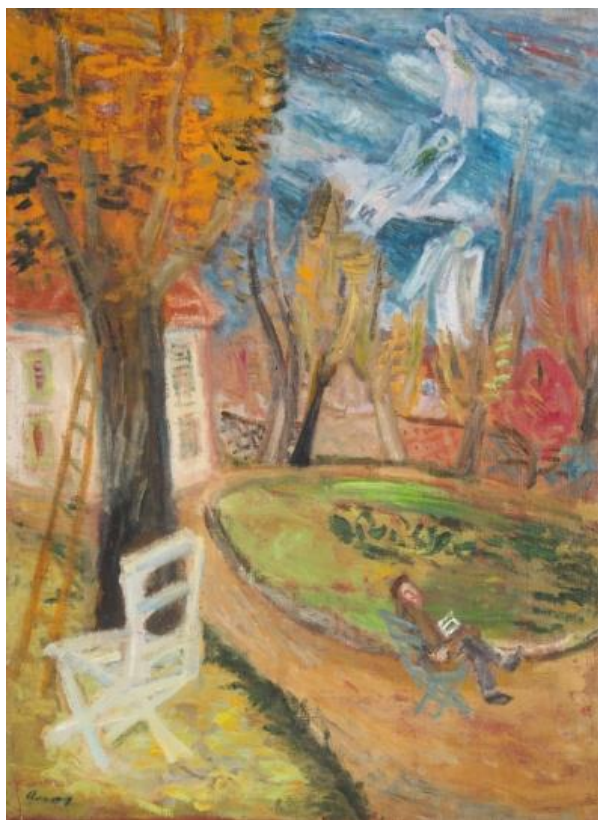

Sötét idők X. 1944.

Emlékezés 1941

Az angyalok korábban játékos, meseszerű, álomszerű alakjai voltak Ámos képeinek, akik részesei voltak a pár életének, hasszid hagyományokban gyökerező motívum- és képzeletvilágának:

Álom a Luxembourg-kertben 1937.

Csodálatos halászat 1937.

Sárga angyal 1939.

1939 után azonban az angyalok is megváltoznak. Az *Apokalipszis* sorozatban a végítélet résztvevői.

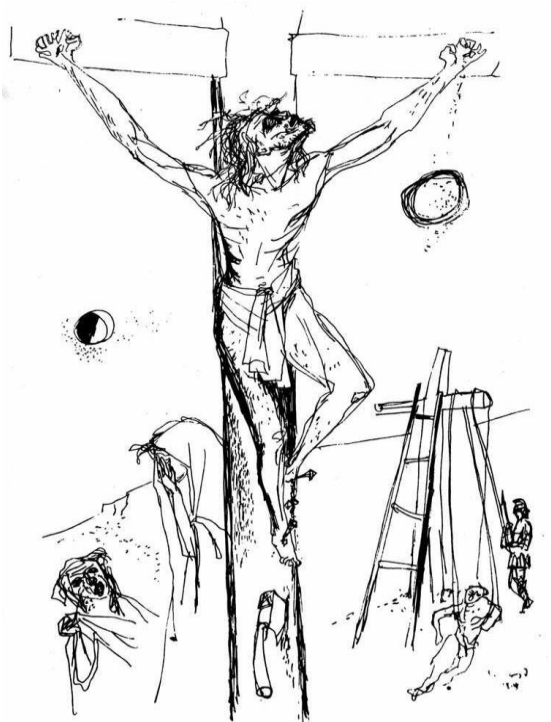
1941-ben Ámos rajzain még kísérője az angyal, őrzőangyal a fenyegető világban, ahol megcsonkítottak a fák, a horizonton pedig már drámaian ütközik a kék és a vörös. A művész körül azonban még zöld a fű, még kitárt szárnyú angyal vigyáz rá:

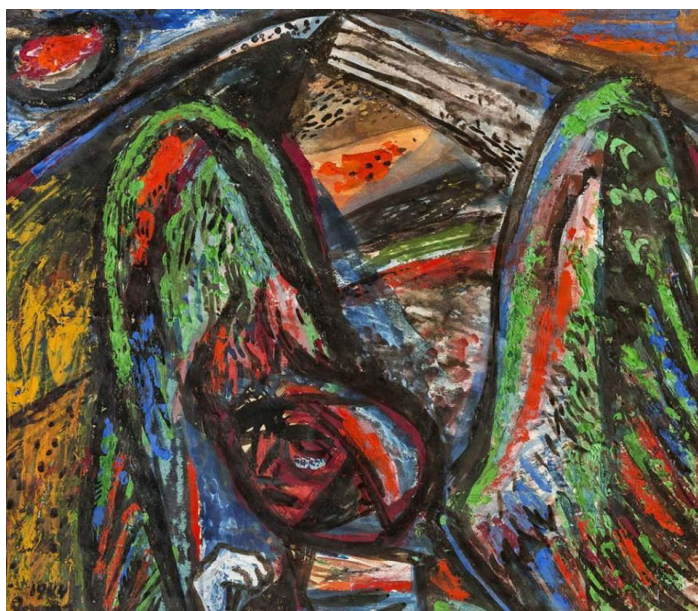
Művész angyallal 1941.

A *Szolnoki vázlatfüzet* rajzaiban már nincs meg a hit az angyalok védelmében. Radnótihoz hasonlóan éli át az ember magára maradottságát a brutális világban (*tudom, nem véd meg engem /sem emlék, sem varázslat, - baljós a menny felettem; / ha megpillantsz, barátom, fordulj el és legyints. / Hol azelőtt az angyal állt a karddal, - / talán most senki sincs.*) ***

A szolnoki rajzok közül a *Krisztus a kereszten* talán a legsokkolóbb. A keresztre feszített ember borzalmas kínokat él át. Szenvedésében nincs semmi emelkedett. Egy kegyetlenül megkínzott ember elviselhetetlen fájdalomtól eltorzult arca és teste sokkolja a nézőt. A megváltás ígérete nem érvényes többé. Ez a náciizmus brutalitásának banalitása.

Az 1944-es *Angyal* már maga is kétségbeesett, szorongó, elbűjni igyekvő, sírva összekuporodó alak, mint amilyenek az emberek. Ő sem bíz a szenvedésen túli megváltásban:

Angyal 1944.

A kiállítás záró képe a *Síró angyal*. Szembogár nélküli, gyermekesen báb fejű, mégis öregesen kortalannak tűnő, csapzott hajú szenvedő lény. Egyik szeméből véres könny patakzik, a másiktól hófehér. Sovány, mint a táborokban elcsigázott rabok. Maga elé tartott, élettelen, kékre, fehérre fagyott keze semmitől sem óvja meg:

Ámos tragikusan rövid élete, csonkán maradt pályája ellenére is gazdag, nagy hatású életművet hagyott hátra. Már az 1940 előtti munkái is a legnagyobbakkal állítják egy sorba. Az utolsó évek látomásos sorozatai (*Sötét idők*, *Iszonyat*, *Menekülők*, *Apokalipszis*), és a *Szolnoki vázlatkönyv* rajzai pedig még a korábbiakat is felülmúlják.

Harminc alkotás az utolsó évekből ebben a viszonylag szűk térben, az emlékmúzeum emeleti helységeiben, szorosan egymás mellé állítva szíven ütő, retinába égő élmény.

Mégsem feledteti azt a veszteségérzést, amely Szentendre szabad szellemiségének tudatos szétverését, áthangelését jelenti. A Vajda Lajos ház zárva, alagsorából eltűnt az Európai Iskola kiállítása, az Ámos-Anna Margit múzeum méltatlan állapotban, A Ferenczy-család múzeuma szétverve, talán el is költöztetik a városból. Helyette megkapod a művésztelep eklektikusan másodlagos művészetének kultuszát. Az utcákon pedig a bővli, az igénytelenség és a zsúfoltság.

*Radnóti Miklós *Nyolcadik ecloga*

** *Csütörtök*

****Sem emlék, sem varázslat,*